

DE ROZENKRUISERS IN NEDERLAND

DE ROZENKRUISERS IN NEDERLAND

VOORNAMELIJK IN DE EERSTE HELFT VAN DE 17e EEUW

EEN INVENTARISATIE

AVEC UN RÉSUMÉ EN FRANÇAIS

DOOR

GOVERT SNOEK

HAARLEM
ROZEKRUIS PERS
2006

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de Thijssen-Schoute Stichting *Gevestigd te Utrecht* Secretariaat Faculteit der Wijsbegeerte EUR en de J.C. Ruigrok Stichting te Haarlem.

Dit is een uitgebreide en verbeterde versie van een doctoraalscriptie geschiedenis, Utrecht juli 1989 en vervolgens van een proefschrift bij de theologische faculteit te Utrecht, 22 januari 1998.

Illustratie omslag: de Nederlandse Fama Fraternitatis, Cornelis Drebbel, embleem van Johannes Torrentius en "Leo Belgicus", gravure (1617) naar Frans Hogenberg (museum Plantin-Moretus, Antwerpen).

Omslag ontwerp: Henk Flipsen, Haarlem.

ISBN 90 6732 324 1

Trefw.: Rozenkruisers in Nederland; geschiedenis; 17^e eeuw.

© 1997 G.H.S. Snoek

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, or any other means without written permission from the author.

Aan mijn moeder

EEN WOORD VOORAF

Bij het totstandkomen van dit onderzoek naar de rozenkruisers in Nederland zijn veel mensen mij behulpzaam geweest. In het bijzonder gaat mijn dank uit naar de beide promotoren, professor dr. R. van den Broek (Universiteit Utrecht) en mevrouw professor dr. E.G.E. van der Wall (Rijksuniversiteit Leiden) voor hun vele opmerkingen en aanwijzingen. Daarnaast wil ik dank zeggen aan professor dr. W.W. Mijnhardt (Universiteit Utrecht) en professor dr. A. Hamilton (Rijksuniversiteit Leiden en Universiteit van Amsterdam), die in een eerder stadium van dit nog weinig onderzochte onderwerp mij hun adviezen niet hebben onthouden. Verder mogen zeker niet onvermeld blijven de volgende heren waaronder een aantal rozenkruisspecialisten, die in Nederland een zeldzaamheid zijn, namelijk de heren wijlen B. Croiset van Uchelen, conservator van de bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden te Den Haag; wijlen prof. H. de la Fontaine Verwey, Amsterdam; dr. C. Gilly, Bazel; wijlen P. van der Kooij, Hilversum; drs. E.P. Kwaadgras, Voorschoten, opvolger van B. Croiset van Uchelen; drs. F. van Lamoen, Amsterdam; J. van Meerwijk, Utrecht; J.R. Ritman, stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam; drs. G. Ruysenaers, Heemstede (inmiddels Spanje); F. Smit, Rotterdam; G. Westenberg, Laag-Soeren. Verder mevrouw dr. H.M.E. de Jong en H.W. de Kooker te Leiden en anderen die nog nader genoemd zullen worden. Vooral van de inmiddels overleden (september 1997) heer Van der Kooij mocht ik veel hulp ontvangen. De dank gaat uiteraard ook uit naar de medewerksters en medewerkers van de diverse archieven, bibliotheken en instellingen. Het typewerk en de vormgeving werden verzorgd door de heren G. van Laar, E. van Leeuwen, J. van Meerwijk (tevens veel correctiewerkzaamheden), B.A. Soeters (tevens veel opmaakwerkzaamheden), mevrouw X en mevrouw W. Elzerman van Minute Service te Polsbroek. Bij de vertalingen uit het latijn werd ik geholpen door drs. G. Binkhorst en drs. E. Strijbos, Utrecht en drs. R. Postma, Den Haag. Bij de vertaling van het *Résumé* door mevrouw drs. A. Hesseling-Zarouri, Moordrecht.

Inhoudsopgave

	blz.
1 Inleiding	1
2 Achtergrond	9
2.1 Rond 1600 - 2.2 Overzicht van de rozenkruisers vanaf circa 1600 - 2.3 De manifesten (Fama, Confessio en Chymische Hochzeit) - 2.4 Samenvatting van de manifesten - 2.5 Herkomst manifesten - 2.6 Aard en doel van de rozenkruisers - 2.7 Reacties op de manifesten - 2.8 Rozenkruisers, "Dichtung oder Wahrheit"	
3 De Nederlandse Fama Fraternitatis en Confessio Fraternitatis en Nederlandse reacties (1615-1624)	59
3.1 Fama Fraternitatis en Confessio Fraternitatis - 3.2 Chymische Hochzeit - 3.3 Nederlandse reacties (1615-1624) op de Fama Fraternitatis en Confessio Fraternitatis - 3.4 Paulus de Kempnaer - 3.5 M.B. - 3.6 J.B. - 3.7 L.V. - 3.8 L.D.V.Z. - 3.9 Andreas Hoberveschel von Hobernfeld - 3.10 Samenvatting Nederlandse reacties - 3.11 Dirck Volkertz Coornhert	
4 Johannes Torrentius (Johannes Symonsz van der Beek) / Haarlem	105
4.1 Het proces Torrentius - 4.2 Steun en gratie voor Torrentius, Massa, Le Blon, Vernatti - 4.3 Torrentius een verdacht persoon ? - 4.4 Huygens en Torrentius - 4.5 Torrentius' 'sociëtijs' - 4.6 Torrentius' leer - 4.7 Torrentius rozenkruiser ? - 4.8 Vrienden en bekenden van Torrentius - 4.9 Besluit	
5 Enkele theologen over de rozenkruisers	169
5.1 Jean Roberti (Rudolf Goclenius en Johannes Baptista van Helmont) - 5.2 Het oordeel van de Leidse theologen - 5.3 Willem Teellinck - 5.4 Gravamina Harlemensis - 5.5 Laurentius Beyerlinck - 5.6 Gisbertus Voetius - 5.7 Johannes Hoornbeek - 5.8 Petrus van Maastricht, Franciscus Ridderus, Johannes à Marck, Friedrich Adolph Lampe - 5.9 Besluit theologen	

6	Enkele historieschrijvers over de rozenkruisers	211
	6.1 Willem Baudartius - 6.2 Pieter Jansz Twisck - 6.3 Nicolaes Jansz van Wassenaer - 6.4 Gijsbert Lap van Waveren - 6.5 Johannes Cluverus - 6.6 Georg Hornius - 6.7 Foeke Sjoerds	
7	Den Italiaenschen Waerseggher en een Silezische monnik	235
8	Plaatsen in verband gebracht met de rozenkruisers	241
	8.1 Amsterdam - 8.1.1 Rubens aan de Peiresc - 8.1.2 Joachim de Wicquefort en Andreae's Societas Christiana, Menasseh ben Israel, Petrus Sarrarius, Samuel Hartlib, John Dury, Jan Amos Comenius - 8.1.3 Een spotprent op de broederschap van het roode kruis - Johannes Torrentius - Roemer Visscher - Maria Tesselschade Visscher - Theodoor Rodenburg - Pieter Cornelisz Hooft - Joost van den Vondel / Constantijn Huygens - Joost van den Vondel - Constantijn Huygens - Samuel Coster - Een onbekende en de duivel - Besluit spotprent op de rozenkruisers - 8.1.4 Gerard Thibaults schermclub - Nicolaes van der Laen, Cornelis van Hogelande, Rene Descartes - Theodoor Rodenburg, Anna Roemers Visscher, Anna Maria Schuurman - Adrian van Nieulandt - Johannes Torrentius - Michel le Blon, Daniel Jonctys, Daniel Sennert - Besluit Gerard Thibault - 8.1.5 Michael Maier - 8.1.6 Johann Rudolf Glauber - 8.1.7 Pieter Cornelisz Plockhoy van Zierikzee en Andreae's Invitatio Fraternitatis Christi - 8.1.8 Franciscus van den Enden en Baruch de Spinoza - 8.1.9 Een rozenkruisgebed - 8.1.10 Besluit Amsterdam - 8.2 's Gravenhage - 8.3 Leiden - 8.3.1 Thomas en Govert Basson - 8.3.2 Robert Fludd - 8.3.3 Govert Basson, Robert Fludd, Henri Renenius, Pieter Rammaseyn, Barend Rhijnenburg, Laurens Gysbertsz van Nyendael, Adriaan Vlacq, Nicolas Barnaud, Cornelis Daemsz - 8.3.4 Govert Bassons veilingcatalogus van 1630 - 8.3.5 Vervolg catalogus Basson - 8.3.6 Catalogus Van Raphelingen - 8.3.7 Catalogus Johannes Werrinck - 8.3.8 Johannes Antonides van der Linden - 8.3.9 Catalogus Johann Elichmann - 8.4 Warmond - 8.4.1 Rozenkruisers in Warmond	

9.1 Daniel Stolcius (Stoltz von Stoltzenberg) - 9.1.1 Daniel Stolcius en zijn album amicorum - 9.1.2 Willem Jansz Blaeu - 9.1.3 Besluit Stolcius - 9.2 Cornelis Drebbel - 9.2.1 Was Julianus de Campis een pseudoniem voor Cornelis Drebbel ? - 9.2.2 Leven van Drebbel - 9.2.3 Gerrit Pietersz Schagen - 9.2.4 Gerrit Pietersz Schagen, taal der natuur - 9.2.5 Gerrit Pietersz Schagen als uitgever - 9.2.6 Jan Hendrick Jarichs van der Ley - 9.2.7 Cornelis Drebbel en Hendrick Goltzius - 9.2.8 Drebbels vrienden in Alkmaar en zijn geschriften - 9.2.9 Praag, Londen - 9.2.10 Samenvatting Drebbel - 9.3 Joachim Morsius - 9.3.1 Morsius in Nederland - 9.3.2 Joachim Morsius, Frans van Schooten, Johannes Mercator, Bernhard Paludanus, Jan Izaak Pontanus, Ernst Brinck en anderen - 9.3.3 Ernst Brinck, Philipp Ziegler - 9.3.4 Joachim Morsius, Ysbrandt van Rietwyck, Daniel van Vlierden - 9.3.5 Morsius' latere reizen in de Republiek - 9.3.6 Besluit Morsius - 9.4 Petrus Mormius (Pierre Morme) - 9.4.1 Mormius als auteur - 9.4.2 Comenius over Drebbel en Morme - 9.4.3 Identiteit Mormius - 9.4.4 Herkomst Mormius - 9.4.5 Besluit Mormius - 9.5 Friedrich Grick - 9.5.1 Grick als veelschrijver - 9.5.2 Herkomst Grick - 9.5.3 Grick in Altdorf - 9.5.4 Grick als dichter - 9.5.5 Besluit Grick - 9.6 Michel le Blon - 9.6.1 De Bry, Jennis - 9.6.2 Verdere verwanten van Michel le Blon - 9.6.3 Michel le Blon, Böhme en de rozenkruisers - 9.6.4 Böhme en rozenkruisers - 9.6.5 Besluit Michel le Blon - 9.7 Vincent van Drielenburch, Jan van Doorn, Jan Jansz van Arnhem, Jacob van der Voort en anderen - 9.7.1 Een brief van de rozenkruisers aan Vincent van Drielenburch - 9.7.2 Utrecht, Jan van Doorn - 9.7.3 Jan Jansz. van Arnhem - 9.7.4 Van Drielenburch en alchemie ? - 9.7.5 Leven van Van Drielenburch - 9.7.6 Na 1618 - 9.7.7 Nieuwe problemen met de magistraat - 9.7.8 Nog meer problemen - 9.7.9 Portret Van Drielenburch - 9.7.10 Geschriften van Van Drielenburch - 9.7.11 Conclusie Van Drielenburch

10	Besluit	507
	Résumé	513
	Bijlagen	519
	Literatuur	557
	Ongedrukte bronnen	645
	Afkortingen	645
	Personenregister	647

1 INLEIDING

In 1614 verscheen in Kassel het anonieme geschrift *Allgemeine und General Reformation, der ganzen weiten Welt. Beneben der Fama Fraternitatis, dess Löblichen Ordens des Rosenkreutzes, an alle Gelehrte und Häupter Europae geschrieben: Auch einer kurtzen Responsion, von dem Hernn Haselmeyer gestellet, welcher deswegen von den Jesuïtern ist gefänglich eingezogen, und auff eine Galleren geschmiedet: Itzo öffentlich in Druck verfertigt, und allen trewen Herten communiciret worden*. Hiermee en met het in de *Fama* aangekondigde vervolg, de *Confessio Fraternitatis RC*, dat in 1615 eveneens in Kassel gedrukt werd, kwam de broederschap van het rozenkruis in de belangstelling te staan. In korte tijd - er volgden herdrukken in diverse Duitse steden, waarschijnlijk ook in Amsterdam - werden deze geschriften verspreid over Duitsland, Nederland, Engeland, Oostenrijk, Frankrijk en Italië.

De *Fama* en *Confessio* kondigden een ophanden zijnde hervorming van de wereld aan, een vergroting van de wetenschap alsmede de vernieuwing van de religie en de kunst. Velen reageerden op deze roep door middel van brieven, traktaten en pamfletten. Er volgden, voor zover bekend, slechts enkele reacties van de broederschap op al deze steunbetuigingen en toetredingspogingen.

In 1616 verscheen in Straatsburg het eveneens anonieme werk getiteld *Chymische Hochzeit: Christiani Rosenkreutz. anno 1459*. Hiervan is als enige van de drie geschriften de auteur met zekerheid bekend. De predikant Johann Valentin Andreae heeft namelijk in zijn autobiografie verklaard dat hij de *Chymische Hochzeit* rond 1605, dus op negentienjarige leeftijd, geschreven had.¹ Dat verklaart waarom men hem later ook het auteurschap van de *Fama* en *Confessio* toedacht. Hij zou een vertegenwoordiger van de rozenkruiserbroederschap zijn. Anderen meenden dat hij degene was die de mythe of fictie van de rozenkruisers de wereld ingestuurd had.

Reeds enkele jaren na 1614 tot op de huidige dag zijn er vele theologen, predikanten, historici, natuurvorsers, theosofen, vrijmetselaars, antroposofen, rozenkruisers en anderen geweest die opmerkingen, verslagen, verklaringen en studies lieten verschijnen over aard, doel, wezen, geschiedenis en vooral de auteur(s) van de manifesten. Ondanks de tamelijke verborgenheid van de broederschap is er zo een

1 Andreae, 'Breviarium vitae' in Kienast, *J.V. Andreae, 237; Selbstbiographie*, 16.

omvangrijke literatuur ontstaan² die toch in Nederland niet zo bekend is. Enkele bekende auteurs en hun werk op dit gebied zijn de theoloog en piëtist Gottfried Arnold, *Unpartheyische Kirchen und Ketzer Historie*, Frankfurt 1699/1700; de theoloog Johann Salomo Semler, *Unparteiische Samlungen zur Historie der Rosenkreuzer*, Leipzig 1786-1788; de historici Christoph Gottlieb von Murr, *Über den wahren Ursprung der Rosenkreuzer und des Freymaurerordens. Nebst einem Anhang zur Geschichte der Tempelherrn*, Sulzbach 1803 en Johann Gottlieb Buhle, *Über den Ursprung und die vornehmsten Schicksale der Orden der Rosenkreuzer und Freymaurer. Eine historisch-kritische Untersuchung*, Göttingen 1804; de arts en vrijmetselaar Ferdinand Katsch, *Die Entstehung und der wahre Endzweck der Freimaurerei*, Berlijn 1897.

Veel geraadpleegde standaardwerken uit de 20^e eeuw zijn: A.E. Waite, *The Brotherhood of the Rosy Cross*, Londen 1924; R. Kienast, *Johann Valentin Andreae und die vier echten Rosenkreuzerschriften*, Leipzig 1926; W.E. Peuckert, *Die Rosenkreuzer*, Jena 1928; H. Schick, *Das ältere Rosenkreuzertum*, Berlijn 1942 en P. Arnold, *Histoire des Rose-Croix*, Parijs 1955. Van recenter datum zijn F.A. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment*, Londen 1972; R. van Dülmen, *Die Utopie einer christlichen Gesellschaft. Johann Valentin Andreae*, Teil 1, Stuttgart 1978; Ch. McIntosh, *The Rosy Cross Unveiled*, Wellingborough 1980; R. Edighoffer, *Rose-Croix et société idéale selon Johann Valentin Andreae I*, Neuilly sur Seine 1982, II, Parijs 1987 en als laatste Siegfried Wollgast, *Philosophie in Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung 1550-1650*, Berlijn 1988 met een uitgebreid hoofdstuk over de rozenkruisers. Dit is uiteraard maar een beperkte literatuuropgave. Verder verschenen er nog vele artikelen in diverse historische, kerkelijke, taalkundige- en vrijmetselaartijdschriften en verzamelbundels. Ondanks dit alles is de studie van de rozenkruisers onder historici toch niet zo populair; mogelijk door de ondoorzichtigheid van het onderwerp.

Vergeleken met de ons omringende landen is er op het gebied van onderzoek naar de rozenkruisers in Nederland verbazingwekkend weinig gedaan. In twee bekende standaardwerken, namelijk die van C.B. Hylkema, *Reformateurs. Geschiedkundige*

2 Zie Kloss, *Bibl. d. Freim.*; Gardner, *A catalogue raisonné*; Ferguson, *Bibliotheca Chemica* II; Wolfstieg, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42429-42443; Schick, *Rosenkreuzertum*, 303-308. Een overzicht van verschillende auteurs, die zich met de *Chymische Hochzeit* hebben beziggehouden, is te vinden in H.M.E. de Jong, 'The chymical wedding in the tradition of alchemy', 135-139. C. Gilly te Bazel is bezig met het samenstellen van een nieuwe rozenkruisbibliografie. Voor een recensie van recente werken en heruitgaven betreffende de rozenkruisers zie Edighoffer, 'Analyses', 3-38.

studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer gouden eeuw, Haarlem 1900 en van J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenhage 1929 waarin juist allerlei bijzondere geestelijke bewegingen behandeld worden, komen ze ook niet of nauwelijks voor. J.H. Maronier noemt de rozenkruisers weliswaar kort in een soortgelijk maar minder bekend werk: *Het inwendig woord. Eenige bladzijden uit de geschiedenis der hervorming*, Amsterdam 1890, maar ziet er een mystificatie in.³

Er is onder andere in de 17^e eeuw door de theologen Gisbertus Voetius en Johannes Hoornbeek en de geschiedschrijver Nicolaes Jansz van Wassenaer aandacht aan de rozenkruisers besteed waarop nog uitvoerig zal worden ingegaan. Eind 18^e, begin 19^e eeuw behandelde de theoloog Annaeus Ypey hen eveneens. Verder werd er onderzoek gedaan door de vrijmetselaren J.J.F. Noordziek (1863) en J.P. Vaillant (1864) en worden ze nog vermeld in verschillende naslagwerken waaronder de *Navorscher* IV (1854); V (1855); VIII (1858) en het *Woordenboek voor Vrijmetselaren*, Haarlem 1884 van A.S. Carpentier Alting. Van de 20^e eeuw kunnen genoemd worden: H.J. van Ginkel, een theosoof en lid van de gemengde vrijmetselarij, die in 1906 een artikel over de rozenkruisers in *De Vrijmetselaar* schreef;⁴ A. Bredius, de bekende kunsthistoricus, publiceerde *Johannes Torrentius*, Den Haag 1909 met weergave van officiële akten in verband met het onderzoek tegen de rozenkruisers; Annie Kerdijk, eveneens theosofe en lid van de gemengde vrijmetselarij, maakte een Nederlandse vertaling van de manifesten en de *Chymische Hochzeit*, die gedrukt werd door Van Ginkel, Amsterdam, 1912;⁵ de in de gnostiek geïnteresseerde hegeliaan G.J.P.J. Bolland, *De vrijmetselarij voorheen en thans* 3e druk, Leiden 1915;⁶ de spinozist W. Meijer, *De Rozenkruisers of de Vrijdenkers der 17^e eeuw*, Haarlem 1916; de theosoof en advocaat en lid van de senaat in België Fr. Wittemans,⁷ *Geschiedenis van de orde*

3 Maronier, *Het inwendig woord*, 293, 299, 300.

4 Zie hoofdstuk 3.2.

5 Ibidem.

6 Bolland (1854-1922) stond kritisch tegenover de theosofie en de vrijmetselarij maar zo niet de gnostiek. Zie Otterspeer, *Bolland*, 418-432, 350, 378, 602, 603.

7 Mr. Frans Wittemans vluchtte in de Eerste Wereldoorlog naar Nederland waar hij onderzoek deed voor zijn boek. Het werd ook in het Frans uitgegeven. Frater Syntheticus geeft een bespreking in: *Eenheid* (1922), 167-168 en van de tweede druk in: *Eenheid* (1924), 507-510; 521-523; 535-537; 550-551 (onvoltooid), niet geheel zonder kritiek. Santing deed dat eveneens van de Amerikaanse uitgave, Chicago 1938. Het zijn acht pagina's op A4 formaat in handschrift. Dit bevindt zich in de briefwisseling betreffende de hist. rozenkruisers P. v.d. Kooij en A. Santing. Wittemans schreef verder o.a. 'De rozenkruiserij en theosofie', 798-800; (wordt vervolgd...)

der Rozenkruisers, Den Haag 1921 en 1924; Frater Syntheticus,⁸ *De Rozenkruisers*, Amsterdam 1922; de notaris L.A. Langeveld, *Alchemisten en Rozenkruisers*, Epe 1926; ir. A.A.W. Santing⁹, *De manifesten der rozenkruisers*, Amersfoort 1930 en eveneens van dezelfde *De historische rozenkruisers en hun verband met de vrijmetselarij in Bouwsteenen*, 1929-1932. De beide laatsten waren vrijmetselaar. In de crisisjaren werd Santing financieel ondersteund door S. van West,¹⁰ later directeur van scheepswerf

7(...vervolg)

'De komende nederdaling' in: *Eenheid* (1926), 213-215; 236-238 en 'De komst van den wereldleeraar' in: *Eenheid* (1927), 272-275.

- 8 Dat zou - volgens een aantekening in een exemplaar van het genoemde boekje, gekocht in 1986 op de boekenmarkt in Rotterdam - een pseudoniem zijn van dr. phil. Gerbrand Dekker die onder meer woonde in Meilen bij Zürich. Anderen menen dat het om H.J. van Ginkel, een bekende theosoof, gaat (B. Croiset van Uchelen en P. van der Kooij), dan wel dr. S. de Ruwill eveneens te Meilen (A. Santing in brief van 4 juli 1949 aan P. van der Kooij). Santing schrijft daarentegen in een aantekening in Wittemans' *Histoire des Rose Croix*, p. 231, ex. Bibl. v.h. Grootoosten, Den Haag, dat Fr. Syntheticus een pseudoniem van Van Ginkel is. Fr. Syntheticus schreef in de 20er jaren ook artikelen over het rozenkruis in *Licht en Waarheid*, Panfilosofisch tijdschrift en *Eenheid*, Weekblad voor maatschappelijke en geestelijke stroomingen. Zie voor zijn bijdragen in de jaargangen 1921-1923: Santing, 'Notities bij de gesch. der R+Cr bewegingen', 73. *Eenheid* bevindt zich in de Stadsbibl. Haarlem jrg. 1917-1932.
- 9 Ir. Adolph Alouis Welp Santing, geboren Meteren 30-3-1889, overleden Bergen (N.Holland) 9-4-1965, gehuwd met H.E. de Haan, hieruit een dochter (circa 1948), Selma. Ouders Geert Santing en Albertine Welp. Vanaf 1927 lid van de loges Jacob van Campen in Amersfoort en Nos vinxit Libertas in Amsterdam, bedankt 20 januari 1951. A. Santing noemde zich scheikundig adviseur. Informatie P. van der Kooij, G. Westenberg en fiche ledenlijst bibliotheek Orde van het Grootoosten in Den Haag. P. van der Kooij had vanaf 1948 tot 1965 contact met A. Santing over de historische rozenkruisers. Dit blijkt o.a. uit hun briefwisseling waarvan hier en daar gebruik werd gemaakt. Deze werd door G. Westenberg ter inzage gegeven en vervolgens aan de BPH te Amsterdam geschonken. Santings *De Manifesten* is kort besproken door B, onder varia, in *Het Boek* 20, 271-272.
- 10 Ir. Simon van West, geboren Vlaardingen-Ambacht 17-5-1886, overleden Wassenaar maart 1983, trouwt Rotterdam 30-5-1912 met Jacoba Cornelia Sol geboren Rotterdam 2-7-1884; hieruit twee zoons. Studie Delft en Bremen. Begon als constructeur bij de Rott. Droogdok Mij., ing. werf Conrad te Haarlem, ing. bij het Marine Etablissement te Soerabaja. Na 1918 werkte hij een jaar op een scheepswerf in San Francisco, vervolgens bij bureau Cornelissen te Amsterdam.
(wordt vervolgd...)

Wilton-Feijenoord in Schiedam, om onderzoek te doen naar de rozenkruisers. Het resultaat waren de twee genoemde werken. De jurist R. Baelde, actief onder meer in het vrijzinnig protestants jeugdwerk, gefusilleerd in 1942¹¹, besteedde in zijn proefschrift *Studien over godsdienstdelicten*, 's-Gravenhage 1935, een paragraaf aan de rozenkruisers en Johannes Torrentius. J. van Rijckenborgh, de medeoprichter van het Lectorium Rosicrucianum, gaf in 1937 de manifesten en de *Chymische Hochzeit* uit; later (1966, 1967 en 1969) herdrukt met een esoterische verklaring. Hierbij wordt echter geen aandacht aan de historie gegeven. A.J. Rehorst nam in zijn werk *Torrentius*, Rotterdam 1939 veel van Bredius over maar voegde ook eigen vondsten toe. De rozenkruisers worden in enkele andere artikelen en werken eveneens kort genoemd.

Dan is het een tijd stil rond de historische rozenkruisers. Ze worden pas weer besproken in 1970 in het historisch tijdschrift *Spieghel Historiael* in een artikel van de historicus F.F.J. Schouten waarin een overzicht wordt gegeven van de bekende feiten. In het vrijmetselaartijdschrift *Het Rozekruis* (1976-1978) staat van de advocaat J. Sepers een interessante artikelenreeks over de oude rozenkruisers. N. Bollen schreef *De rozenkruisers manifesten, hun oorsprong en furore in Duitsland 1600-1620*, een

10(...vervolg)

In 1921 vertrok hij opnieuw naar Indië, nu als administrateur van de Droogdok Mij. Soerabaja tot midden 1934. Daarna was hij hoofdinspecteur van de Holland-Amerika Lijn. Op 27 juni 1945 werd hij benoemd tot tijdelijk bestuurder van Wilton-Feijenoord; op 11 januari 1946 tot directeur. Op zijn verzoek werd hem eervol ontslag verleend op 20 december 1955; hij werd op 1 januari 1956 benoemd tot commissaris in de Raad van Bestuur. In verband met zijn leeftijd verzocht Van West om per 31 mei 1961 deze functie te mogen neerleggen. Hij woonde in Laren, waar P. van der Kooij hem ook opzocht. Zijn laatste levensfase bracht hij door in een verpleeghuis (Stoephoutflat) te Wassenaar. Hij was niet bekend als vrijmetselaar bij het Grootoosten in Den Haag. Veel historisch materiaal dat Santing verzameld had zou verloren zijn gegaan bij het torpederen door de Japanners van het schip met bagage van Van West. Het is niet bekend hoe Santing in contact kwam met Van West. Inf. P. van der Kooij, G. Westenberg, R. Douwes (voorheen antiquariaat Synthese, Lange Voorhout te Den Haag), Cult. Maç. Centrum Prins Frederik, Den Haag. Lit. Bouman, *Gedenkboek Wilton-Feijenoord; Wie is dat?* (1956); [Jaarverslag] *Wilton-Feijenoord* (1946, 1955, 1961) in GA Rotterdam; CBG familieadvertenties Van West 1970-2000 en genealogiën Van West door IJ. Nijgh (tot 1961); CBG en J.F. van West de Veer, eigen uitgave, Rotterdam z.j. in het CBG Den Haag. Op zijn ex-libris staat onder meer een schip in aanbouw met daarboven: 'Door De Materie Tot Den Geest'.

11 *Robert Baelde.*

kandidaatsscriptie uit 1978 aan de rijksuniversiteit te Groningen. Nuttig was en is de fotomechanische herdruk, van ongeveer 1978, van de *Fama* en *Chymische Hochzeit* door uitgeverij Cagliostro te Rotterdam.¹²

Ter gelegenheid van de vierhonderdste geboortedag in 1986 van Johann Valentin Andreae organiseerde de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam een tentoonstelling en symposium waarvan het verslag valt te lezen in: *Johann Valentin Andreae 1586-1986. Katalog einer Ausstellung in der Bibliotheca Philosophica Hermetica*, Amsterdam 1986 en *Das Erbe des Christian Rosenkreuz*, Amsterdam 1988. Van juli 1989 dateren twee doctoraalscripties, respectievelijk voor kunstgeschiedenis en geschiedenis. De eerste is van P.F.W. Huys, *Iesu mihi omnia. Een onderzoek naar het ontstaan van een nieuwe beeldtaal bij de vroege rozenkruisers*, aan de universiteit van Amsterdam en de ander van G.H.S. Snoek, *De rozenkruisers in Nederland. Voornamelijk in de eerste helft van de 17e eeuw. Een inventarisatie*, aan de rijksuniversiteit van Utrecht. Oscar Hinze gaf een astrologische duiding van de zeven dagen van de *Chymische Hochzeit* onder de titel *Kosmologische Betrachtungen zur Chymischen Hochzeit Christiani Rosencreutz anno 1459*, Moos-Weiler 1991.

In november 1993 werd een symposium georganiseerd in de Vrije Hogeschool te Driebergen, dat eveneens in boekvorm is uitgegeven, getiteld *De rozenkruisers ontsluit*, Zeist 1994. De Bibliotheca Philosophica Hermetica organiseerde in samenwerking met de Herzog August Bibliothek in november 1994 te Wolfenbüttel een symposium over de rozenkruisers onder de titel: *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*, waarna op 3 maart 1995 de daarbij behorende tentoonstelling geopend werd. De titel van de begeleidende catalogus van de hand van C. Gilly luidt: *Cimelia Rhodostauritica. Die Rosenkreuzer im Spiegel der zwischen 1610 und 1660 entstandenen Handschriften und Drucke*. Deze tentoonstelling werd hierna op 31 augustus 1995 in de universiteitsbibliotheek van Amsterdam geopend met een wat gewijzigde catalogus maar onder dezelfde titel. Eind 1996 verscheen te Zeist van de antroposofe Ria Pandelaers - Van Spaendonk *De beeldenwereld van Christian Rosencreutz* en in 1997 *De Chymische Bruiloft van Christian Rosencreutz*. Een christelijke inwijdingsweg, Zeist, met commentaar van Bastiaan Baan, eveneens antroposoof. Verder kwam in oktober 1998 van de pers *De Alchemische Bruiloft ontcijferd*. Een commentaar op het inwijdingsschrift der rozenkruisers, met veel

12 Deze uitgaven zijn gebaseerd op de originelen in de Bibl. Orde van Vrijmetselaren te Den Haag. De *Fama* is de eerste nadruk van 1614. Ze zijn overigens nog steeds verkrijgbaar.

wiskundige en rekenkundige structuren van Munin Nederlander, uitgegeven door Metamorfose te Rotterdam.

Bovendien kan genoemd worden de geslaagde tentoonstelling in de Koninklijke Bibliotheek van 11 december 1998 tot en met 19 februari 1999 met als titel *De Roep van het Rozenkruis, Vier eeuwen levende traditie*, georganiseerd door de Bibliotheca Philosophica Hermetica en het Lectorium Rosicrucianum te Haarlem. Onder dezelfde titel verscheen een begeleidende catalogus van de hand van F. Smit, uitgegeven door de Rozenkruis Pers te Haarlem. Bij de opening van de tentoonstelling werd tevens gepresenteerd, uitgegeven door de zoëven genoemde Rozenkruis Pers, het werk *Fama Fraternalitatis. Het oudste manifest der rozenkruisers broederschap, bewerkt aan de hand van teruggevonden manuscripten, ontstaan vóór de eerste druk van 1614*, door Pleun van der Kooij.¹³ Het werd voorzien van een interessante inleiding over het ontstaan en de geschiedenis van de manifesten van de rozenkruisers door Carlos Gilly. Als laatste moet gewezen worden op het door de Bibliotheca Philosophica Hermetica in januari 2002 fraai uitgegeven *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert*. Dat zijn de bijdragen, uitgesproken tijdens het gelijknamig symposium te Wolfenbüttel in 1994. Zo is dan de laatste jaren in Nederland opnieuw belangstelling ontstaan voor het onderzoek naar de historische rozenkruisers. In esoterische kring is deze interesse echter nooit weg geweest.

In de meeste moderne bovenvermelde Nederlandse werken worden de Nederlandse vertaling van de *Fama* en enkele reacties daarop alsmede de zaak Torrentius genoemd maar daar blijft het veelal bij. Uit deze magere gegevens zou geconcludeerd kunnen worden dat er in Nederland nauwelijks interesse was voor de rozenkruisers. Of dat inderdaad het geval is, kan echter pas na een inventarisatie van het bekende en niet bekende materiaal betreffende de rozenkruisers beaamd worden. Daartoe werden in dit werk de Nederlandse vertaling van de *Fama* en de *Confessio* en de reacties hierop nader bezien. Deze laatste kunnen onderscheiden worden in reacties van personen die door middel van brieven contact poogden te leggen met de

13 Pleun van der Kooij, geboren Schiedam 26-7-1914, overleden Hilversum 17-10-1997, trouwde in 1945 met Leny van Tongeren; hieruit 4 kinderen. Hij werd korte tijd later lid van het Lectorium Rosicrucianum. Na de MULO volgde hij cursussen boekhouden, bedrijfs correspondentie en verzekeringsrecht; uiteindelijk werd hij inspecteur van de ziekenfondsraad. Van der Kooij deed veel redactioneel werk voor de Rozenkruis Pers te Haarlem en besteedde eveneens veel tijd aan de studie van de historische rozenkruisers en aanverwante gebieden. Hij correspondeerde zoals vermeld in noot 9 met A. Santing. Postuum verscheen van hem in samenwerking met C. Gilly het reeds genoemde *Fama Fraternalitatis*.

rozenkruisers, in de hoop opgenomen te worden in de broederschap. De andere vormen van de te behandelen reacties zijn algemener van aard en dragen vaak het karakter van een waardeoordeel. Ook zullen zoveel mogelijk opmerkingen, notities en dergelijke van tijdgenoten, die betrekking hebben op de rozenkruisers in Nederland, vermeld worden. Eveneens worden enkele veilingcatalogi van boeken nader bezien om na te gaan of hier ook rozenkruiserliteratuur verkrijgbaar was.

Uit dit alles zal dan wellicht blijken dat men hier ook bekend was met de rozenkruisers, ondanks het feit dat zij in de Nederlandse historiografie niet behandeld werden. Er werd gebruik gemaakt van de werken van bovengenoemde twintigste eeuwse Nederlandse auteurs die, hoewel veelal geen historici, op dit gebied toch pioniers waren en redelijk neutraal stonden ten opzichte van het onderwerp. Hun werk werd verder aangevuld met eigen onderzoek, dat mede mogelijk werd gemaakt door verschillende informanten die nog nader genoemd zullen worden. Van de personen uit de 17e eeuw die ter sprake komen, zal voor zover mogelijk aangegeven worden in hoeverre ze louter kennis van de rozenkruisers hadden, of zij lid wilden worden van de broederschap en of ze propaganda voerden. Het is niet de bedoeling een uitvoerige analyse van de leer van de rozenkruisers te geven, noch van de eventuele invloeden die ze later uitoefenden op kerkgenootschappen in Nederland, maar eenvoudigweg om de reeds bekende feiten op een rijtje te zetten en deze aan te vullen met eigen onderzoek om zo te zien of en hoe men hier op de rozenkruisers reageerde. Op een andere vraag, zoals die of er ook in ons land een afdeling van de broederschap is geweest, zal worden ingegaan, maar deze is toch geen hoofdzaak. Het gaat in de eerste plaats om een inventarisatie teneinde vast te stellen of in de Republiek op de roep van de rozenkruisers gereageerd werd. In hoofdstuk 2 wordt eerst een algemeen overzicht gegeven.

3 DE NEDERLANDSE FAMA FRATERNITATIS EN CONFESSIO FRATERNITATIS EN NEDERLANDSE REACTIES (1615-1624)

3.1 Fama Fraternitatis en Confessio Fraternitatis

In het jaar 1615, voor 4 juli en dus eerder dan juli of augustus, zoals tot nu toe aangenomen werd, verscheen zonder naam en woonplaats van de drukker, uitgever of vertaler en datum de eerste uitgave van de Nederlandse *Fama* en *Confessio* waar een aantal zendbrieven aan toegevoegd was van personen die van de broederschap lid wilden worden.¹ De volledige titel luidt *Fama Fraternitatis, oft Ontdeckinge van de Broederschap des loflijcken Ordens des Roosen-Cruyces. Midtsgaders de Confessie ofte Bekentnisse des selfden Broederschaps, aen allen Geleerden ende hoofden in Europa geschreven. Noch sommige Antwoorden ende Sendtbrieven bij de Heere Haselmayer en andere gheleerde Luyden op de Fama ghestelt. Met een Discours van de alghemeyne Reformatie des ganschen Wereldts. Overgheset uyt den Hoogduytsche in onse Nederlandtsche Tale. Gedruckt na de Copye van Jan Berner tot Franckfort, Anno 1615.*² Er wordt ook een druk met een iets andere titel vermeld, eveneens van 1615: *Fama Fraternitatis ende Confessio ofte bekentnisse des selfden Broederschaps.*³ De rest van de titel is gelijk aan de vorige. Deze vermelding berust echter op een onnauwkeurige notatie die Johann Salomo Semler van zijn Nederlandse exemplaar gaf.⁴

Er wordt niet aangegeven waar de Nederlandse *Fama* en *Confessio* gedrukt werden maar het is waarschijnlijk dat dit in Amsterdam gebeurde.⁵ Voor de vertaling

1 Santing, *Manifesten*, 50,51,52; Kloss, *Bibl. d. Freim.*, 2434; Wolfstiege, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42232; Gardner, *Cat. raisonné*, 27. L.D.V.Z. noemt in zijn 2e brief aan Dr. N.J. v. Wassenaer 1615 als jaar van uitgave. Zie Wassenaer, 'T Achtste deel of t'Vervolgh van het Historisch Verhael December 1624, 69. Uit M.B.'s, *Antwort oder Sendtbrief* blijkt ook dat de *Fama* in 1615 in het Nederlands vertaald en uitgegeven werd. Paulus de Kempnaer gaf op 4 juli 1615 commentaar op de Nederlandse *Fama*. Zie 3.4.

2 Santing, *Manifesten*, 50, 51.

3 Wolfstiege, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42232, verwijst naar Katsch, *Entstehung*, 124. Ook Schick, *Rosenkreuzertum*, 300.

4 Gilly, 'Inleiding', 52, 54. Verwijst naar J.S. Semler, *Zusätze*, Vorrede XVIII.

5 Santing, *Manifesten*, 50. Santing is daar nogal zeker van; dat baseert hij waarschijnlijk op M.B.'s *Antwort oder Sendtbrief* (Zie 3.5) en J.B.'s *Epistola* (Zie 3.6), waaruit blijkt dat er belangstelling was voor de rozenkruisers in Amsterdam.

werd gebruik gemaakt van de Duitse editie die in Frankfort al eerder in 1615 was verschenen. In de rozenkruisbibliografieën van Kloss en Gardner en bij Santing wordt vermeld dat er in 1617 een herdruk van de Nederlandse uitgave verscheen waar de reactie van Andreas Hoberveschel von Hobernfeld aan toegevoegd werd.⁶ Deze herdruk is opgenomen in Santing, *De manifesten der rozenkruisers*. Kloss en de auteurs die hem volgen geven echter niet aan hoe zij aan het jaar 1617 komen. Dat moet verband houden met Hoberveschel von Hobernfelds reactie, maar daarin wordt het jaar 1617 niet vermeld. Volgens Gilly is er echter slechts één Nederlandse uitgave van de *Fama* verschenen en wel in 1615.⁷

Van de Nederlandse *Fama* zijn voor zover bekend slechts vijf exemplaren bewaard gebleven. Deze bevinden zich in bibliotheken in Den Haag⁸, Florence⁹, Göttingen¹⁰, Kopenhagen¹¹ en Londen.¹² Het titelblad van de exemplaren te Den Haag en Göttingen zou iets verschillen, wat echter moeilijk na te gaan valt.¹³ De inhoud is verder geheel gelijk. In al deze exemplaren zit Hoberveschels brief, zodat ze dus waarschijnlijk van 1617 zijn. In het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek zouden drie bladzijden van deze brief ontbreken.¹⁴ Dat is evenwel niet het geval; ze

6 Kloss, *Bibl. d. Freim.*, 2434; Gardner, *Cat. raisonné*, 28; Santing, *Manifesten*, 52.

7 Gilly, 'Inleiding', 52.

8 KB Den Haag, sign. 32 K 18 met ex-libris van F.G. Waller, 1893. Dit ex. werd op 8 oct. 1918 aangekocht. Het werd aangeboden in de veilingcatalogus *Bibliotheca Magica*. Collection d'un amateur. Vente à Amsterdam le mardi 8 oct. 1918, sous la direction de MM. R.W.P. de Vries, experts, 52 nr. 505. Deze amateur was François Gerard Waller, Amsterdam 4 juni 1867 - Amsterdam 23 november 1934, onderdirecteur koninklijk kabinet van schilderijen in Den Haag, waarnemend directeur van het Rijkskabinet van prenten in Leiden en daarna firmant Testas en Waller, commissionairs in effecten te Amsterdam. Zie Heijbroek, 'F.G. Waller', 118-135.

9 Gilly, 'Inleiding', 52.

10 Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen. Ms. Scriptorum Theolog. Heterodoxi, 712/27, M. 8. 37370.

11 Gilly, *Texte*, 14 nr. 35; Gilly, 'Inleiding', 52.

12 Zie *British Library General Catalogue of Printed Books to 1975*, 377 met sign. 1033 C.3.(3.). Het is samen met enkele andere Duitse religieuze werken ingebonden in twee delen getiteld: "Tracts 1613-1615." Dit is waarschijnlijk gebeurd in de vorige eeuw. Brief British Library 26 oktober 1989.

13 Gilly, *Andreae*, 74, vermeldt een verschil tussen de titelbladen. Bij vergelijking van de titelbladen kon ik alleen constateren dat van het Göttingse exemplaar de letters iets donkerder gedrukt zijn.

14 Gilly, *Andreae*, 74.

zijn alleen op een verkeerde plaats ingebonden. Een zesde exemplaar was in het bezit van de vrijmetselaarsloge "*La Bien Aimée*" in Amsterdam en tot 1940 in bruikleen bij het kapittel "*Concordia Vincit Animos*", eveneens in de hoofdstad.¹⁵ Na de inbeslagname van de bibliotheek door de Duitsers is het na de oorlog niet meer teruggekomen. Wellicht staat het ergens in een boekenkast in Frankfort aan de Main of omgeving want kort na het einde van de oorlog werd daar met deze verzameling gecolporteerd door oud-SSers zoals B. Croiset van Uchelen¹⁶ meedeelde. Uit het bijschrift in de catalogus van het kapittel blijkt dat het om de eerste Nederlandse vertaling gaat, dus die van 1615. Hierin was, zoals gezegd, Hoberveschel von Hobernfelds brief niet opgenomen. De Nederlandse *Fama* en *Confessio* zijn dus zeldzaam geworden, waarvan alleen nog exemplaren van de herdruk van 1617 te lokaliseren zijn.

Afgezien van de zes bovenvermelde exemplaren worden er nog zeventien andere vermeld; bezitters waren Paulus de Kempnaer¹⁷, M.B.¹⁸, een aantal Leidse theologen¹⁹, het Utrechtse stadsbestuur dat op 27 april 1634 twee exemplaren voor twaalf stuivers per stuk kocht²⁰, Daniel van Vlieden²¹, Johannes Verlaan²²,

15 *Catalogus der boekerij v.h. Kapittel "Concordia Vincit Animos"* (Amsterdam 1940), 31, nr. 140: *Fama Fraternalitatis oft Ontdeckinge* etc. Deze catalogus is in bezit van de Bibl. Orde v. Vrijm. te Den Haag. Ook wordt hierin opgemerkt dat Santing in *De manifesten der rozenkruisers*, 50 deze eerste Nederlandse vertaling noemt.

16 Beity Croiset van Uchelen, Oldehove (Gr.) 29 maart 1925 - Den Haag 8 december 1997, werd in 1953 conservator van de bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden aan de Fluwelen Burgwal te Den Haag tot aan zijn pensionering in 1990 maar bleef ook daarna actief. Eerder was hij daar werkzaam als vrijwilliger en spoedig daarna als adj.-conservator. Zie voor een kort levensbericht van deze zeer behulpzame en erudiete vrijmetselaar: Van Peype, 'In memoriam B. Croiset van Uchelen', 1-2 en Kwaadgras, 'B. Croiset van Uchelen (1925-1997) in vrede afgereisd', 1; *Ned. Patriciaat* 22 (1935-1936), 414.

17 Zie 3.4.

18 Zie 3.5.

19 Zie 5.2.

20 GA Utrecht, Stadsarchief II 1260 1635 II (HUA Inventaris 702-2: 1260; 1635-II), '*Fama Fraternalitatis van den Rosencruisjs*', geleverd door Adriaen Booth aan de secretarie van Utrecht. Vriendelijke mededeling van drs. E.A.J. van der Wal, Maarssen.

21 Zie 9.3.4, twee exemplaren.

Benedictus Bahnsen²³, Louis Bocher²⁴, Benjamin Furly²⁵, Michael David Nicolai Bidstrup²⁶, Johann Salomo Semler²⁷. Verder bezat Franciscus Jacobus Cochius,²⁸ medicus en hoogleraar in Harderwijk, een *Confessio*,²⁹ weliswaar niet in het Nederlands, uitgegeven met een *Consideratio brevis* van Philippus à Gabella, Kassel 1615.³⁰

Het is opvallend dat er in 1615 en 1617 alleen een vertaling in het Nederlands verscheen, een Engelse vertaling werd pas in 1652 uitgegeven. Edities in andere talen, afgezien dan van veel latere handschriften en drukken³¹, zijn niet bekend hoewel er in de *Fama* sprake is van uitgaven in vijf verschillende talen³². Hieruit valt af te leiden dat er in Nederland belangstelling bestond voor de manifesten. Tot op de dag van vandaag is het echter onbekend wie de hand heeft/hebben gehad in de uitgave van de Nederlandse *Fama* en *Confessio*.

-
- 22 *Catalogus librorum .. J. Verlaen*, Hoogh en Nederduytsche boecken in octavo, nr. 170. Op nr. 164 ook een duitse *Fama*. Ex. Paris BN. Q2503. Zie *Book sales catalogues 1599-1800*, nr. 2096, microfiche 3388. Johannes Verlaan was medicus te Amsterdam. Zie 3.2.
- 23 Zie 9.6.3, zelfs 3 exemplaren.
- 24 Zie 9.6.4.
- 25 Zie 9.3.6.
- 26 Zie 9.2.8, zelfs 3 exemplaren. Het is evenwel niet zeker of dit Nederlandse waren.
- 27 Zie 2.4.
- 28 F.J. Cochius, Alzey (Rheinessen) circa 1604-Harderwijk 1669. Ingeschreven als student theologie in Leiden 1 maart 1623. Op 26 maart 1630 in Oxford zijn bijdrage in het alb. amicorum van Jo. Jacob Frey, in 1636 ingeschreven als student medicijnen in Straatsburg en 1636/37 te Bazel, waar hij op 16 maart 1637 doctor in de medicijnen werd. Rector van het gymnasium in Harderwijk, daarna hoogleraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid. In 1647 hoogleraar in de medicijnen aldaar, tevens stadsarts. Zie *NNBW 1*, 618; Wackernagel, *Matrikel Basel III*, 373; Lindeboom, *Dutch medical biography*, 351-352.
- 29 *Cat....librorum ...Cochii*, misc. in quarto, nr. 45. Ex. Wolfenbüttel, HAB Bc Kapsel 2: 14. Zie *Book sales catalogues 1599-1800*, nr. 1965, microfiche 3246. De weduwe van Cochius was blijkbaar naar Leiden verhuisd en had daar de bibliotheek verkocht. In GA Leiden, begraven, staat 14-17/9-1672 Cockius [sic] kind van prof. Rapenburg NH en 27 maart 1676 weer Cockius [sic] wed. van prof.-PK. In zijn omvangrijke catalogus vele medici-alchemisten en spiritualisten. Veel werken van Paracelsus, H. Khunrath, H. Noll, J.I. Hollandus, M. Maier, J.R. Glauber, V. Weigel, S. Franck, J. Böhme, J. Arndt, P. Felgenhauer, F. Breckling, C. Hoburg, A. Fuhrmann en enkele van J.V. Andreae.
- 30 Wolfstieg, *Bibl. d. Freim. Lit II*, 42258.
- 31 Gilly, 'Inleiding', 56, 59, 60, 61, 62, 64, 65.
- 32 'Fama', 39 in Santing, *Manifesten*, 125.

In Andreae's jonge jaren speelden ook een aantal Nederlanders direct of indirect een rol in zijn leven; dat kan ook bijgedragen hebben tot de verschijning van de Nederlandse *Fama*. In zijn autobiografie *Vita ab ipso conscripta* valt te lezen dat hij als student de werken van de humanist Justus Lipsius verslond, met als resultaat dat hij tot de kennis van de oudheid en de (stoïcijnse) filosofie werd geleid.³³ In 1605 vertaalde hij Lipsius' werk *Admiranda* in het Duits, dat vijftien jaar later in Straatsburg verscheen.³⁴ Omstreeks dezelfde tijd maakte hij kennis met Johannes van der Linde, die wegens geloofsredenen uit de Nederlanden was gevlucht en zich als boekhandelaar in Tübingen had gevestigd. Van deze geleerde, die bevriend was met de paracelsist Tobias Hess, leende hij boekwerken die elders moeilijk verkrijgbaar waren.³⁵ Bovendien las Andreae met belangstelling de Latijnse gedichten van de nog jonge humanist Daniel Heinsius.³⁶ Van de Leidse hoogleraar is een korte brief van 23 juli 1613 aan Andreae bewaard gebleven³⁷ die luidt: "*Il vous plaira d'adresser ce que je vous envoie icy au theologien qui m'a escrit, et d'ecrire a luy de ma part, qu'il ma fait grand bonheur et seray toujours*".³⁸ Uit dit briefje valt alleen op te maken dat Heinsius Andreae - die op dat ogenblik nog steeds zonder baan was - vraagt iets aan een theoloog door te geven en hem te bedanken. Het is de vraag of de hoogleraar serieus belangstelling had voor de rozenkruisers. Hij bemoeide zich met alles en iedereen en stond bekend als een tamelijk karakterloos persoon en baantjesjager. De veilingcatalogus van Heinsius' bibliotheek bevat ook geen uitgesproken rozenkruiswerken maar wel een aantal hermetische- en alchemistische titels.³⁹

Na het wat onduidelijke schandaal van 1607 waarin Andreae betrokken raakte en waarop zijn Wanderjahre volgden, nam hij zich voor naar de Nederlanden te gaan om op aanbeveling van de markgraaf van Anspach zijn diensten aan Maurits aan te bieden. Zijn benoeming tot predikant in Vaihingen voorkwam dat. Andreae bestudeerde werken van Erasmus, Merula, Van Meteren, Mercator, Ortelius en De Groot.⁴⁰ Van de laatste

33 Edighoffer, 'Errores', 48, cit. uit Andreae, *Selbstbiographie*. D.C. Seybold, ed. (Winterthur 1799), 17.

34 Montgomery, *Cross*, 33; Edighoffer, 'Errores', 48.

35 Van Dülmen, *Utopie*, 33,36.

36 Edighoffer, 'Errores', 48. D. Heinsius (Deheyn) Gent 9 januari 1580/1581 - Leiden 25 februari 1655. Zie *NNBW* 2, 554-557; Ter Horst, *Daniel Heinsius*.

37 Montgomery, *Cross*, 33, 93, 94.

38 Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel Ms. Cod. 11.12 Aug 2° fol. 180.

39 *Catalogus variorum et exquisitissimorum librorum Heinsii* (Lugduni Batavorum 1655). Ex. KB Den Haag 486 D 33.

40 Montgomery, *Cross*, 33.

publiceerde hij in het verzamelwerk *Rei christianae et literariae subsidia*, Tübingen 1642, een samenvatting van de verdediging van het christelijke geloof, die Hugo de Groot in 1622 onder de titel *De veritate religionis christianae* gepubliceerd had, en voorzag het geschrift van de titel *Sol veritatis*. En in een brief aan hertog August van Brunswijk-Lüneburg van 6 november 1650 noemde hij De Groot een van de beroemde mensen die zich net als Melanchton, Erasmus en Bucer beijverd hadden voor het eenheidsstreven.⁴¹

De theoloog M. Brecht heeft gewezen op de overeenkomst tussen de door Andreae bedoelde "*Fraternitas*" en de "*Sodalitas*" van Erasmus.⁴² Erasmus' invloed op Andreae is in ieder geval groot geweest en de Württembergse predikant noemt hem in verschillende van zijn werken. In zijn *Mythologia Christiani*, 1619 wordt de Rotterdamse humanist diverse keren lovend vermeld en evenals Arminius een atleet van het christendom genoemd.⁴³ De remonstrantse predikant Geeraert Brandt⁴⁴, die in zijn *Historie der Reformatie*, Andreae "*een man van ongemeenen geest en oordeel*" noemt, nam diens beeldspraak over Arminius op in dit werk.⁴⁵ Brandt had ook van Tobias Hess, de goede vriend van Andreae, gehoord want in zijn *Daghwijzer der geschiedenissen* vermeldt hij Hess in het register der vermaarde mannen en geeft zijn geboorte en sterfjaar namelijk 31 januari 1568 en 24 november 1614.⁴⁶

3.2 Chymische Hochzeit

Een Nederlandse vertaling van de *Chymische Hochzeit* (samen met de *Fama en Confessio*), bezorgd door A. Kerdijk en voorzien van een kort voorwoord van H.J. van

41 Edighoffer, 'Errores', 50.

42 Ibidem, cit. Martin Brecht, *Kirchenordnung und Kirchentucht in Württemberg vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Stuttgart 1967), 62; Van Dülmen, *Utopie*, 40.

43 Edighoffer, 'Errores', 50, cit. uit Andreae, *Mythologia Christiana*, V,7 en VI,2.

44 G. Brandt Amsterdam 25 juli 1626 - Amsterdam 12 oktober 1685. Remonstrants predikant maar meer bekend als dichter en biograaf van Vondel en Piet Heyn. Zie *NNBW* 6, 183-187; *BL* 2, 93-95.

45 Brandt, *Reformatie* (1703) 18^e Boek, 108.

46 Brandt, *Daghwijzer der geschiedenissen*, Register der vermaarde mannen (1689). In de index staat foutief 13 januari, waarschijnlijk een drukfout. De juiste datum is 31 januari hetgeen ook staat bij die dag. Brandt verwijst naar Joh. Val. Andrae, *Memorial*, p. 5. Zie Brandt, *Daghwijzer*, 48. Zie ook Gilly, 'Inleiding', 19.

Ginkel⁴⁷ (Frater Syntheticus?), beiden bekend uit de theosofische vereniging en de gemengde vrijmetselarij, kwam er pas in 1912.⁴⁸ Deze werd uitgegeven door de loge "Christiaan Rosenkreuz" te Laren. Van Ginkel, auteur van diverse boeken en vele artikelen, schreef onder meer in 1906 een stuk over de rozenkruisers.⁴⁹ Hij is van mening: "*dat de verschillende geheime genootschappen (waaronder de rozenkruisers), voor zoover zij aan de evolutie der mensheid gearbeid hebben, in kern één waren en zich ongeveer elke eeuw in een anderen vorm openbaarden, zoo dat elke vorm paste bij de eischen van zijn tijd. Dat telkens een nieuw genootschap ontstond, vindt zijn oorzaak in het bekende verschijnsel dat in zoo goed als elke geestelijke vereeniging - geheim genootschap, kerk, of hoe zij heette - langzamerhand het gelooven op gezag binnendringt en het oorspronkelijk geestelijk beginsel door een dorren vormendienst vervangt*".⁵⁰ Over de *Chemische Bruiloft* zegt hij: "*hoe meesterlijk wordt niet voor wie niet vluchtig leert, in de Chymische Hochzeit de vereeniging van het hoogere in den*

47 Van Ginkel ontwierp in 1915 het Schotse rituaal voor de gemengde vrijmetselarij. Dit was meer rationeel dan occult van aard. Van 1913 tot 1923 vertegenwoordiger van de Opperraad (in Parijs) voor Nederland en tevens grootmeester. Op 26 februari 1911 werd door hem, zijn vrouw, J.F. Duwaer en nog vier anderen, te Blaricum de loge Christiaan Rosenkreuz opgericht. Hij begon in 1903 de drukkerij Duwaer en Van Ginkel te Amsterdam. Richtte ook de maçonnieke uitgeversmaatschappij op. Moest in 1923 op doktersadvies zijn functies neerleggen. Hierna vertrek naar het buitenland. Na de oorlog woonde hij in Brussel. Gestorven 4 mei 1954, 73 jaar oud. Zie Engel, *Broeders en zusters*, 27, 211, 213 en het 'In memoriam' in: *Maandblad* (mei 1954), 85. Met dank aan mevr. A. Engel, Amsterdam en G. Buys, Den Haag voor deze gegevens. Over zijn activiteiten als theosoof vooral nog geen gegevens gevonden. In de UB Groningen en UB Amsterdam bevinden zich 10 brieven van hem uit de periode 1912-1919 o.a. aan F.W. van Eeden.

48 *Mysteriën van het rozenkruis volgens Fama Fraternitatis Confessio Fraternitatis en het Scheikundig huwelijk van Christiaan Rosencreutz Anno 1459*. (Amsterdam 1912) Ex. Bibl. Orde v. Vrijm. Den Haag, sign. 4.A.62. Annie Kerdijk werd kort daarna redactrice (met Van Ginkel) van het tijdschrift *De Swastika*, "officieel orgaan van de vertegenwoordiging van de Suprême Conseil Universel Mixte". Dit was het blad van de gemengde vrijmetselarij in Nederland. Deze organisatie bestaat sinds 1893 en in Nederland vanaf 1904 onder de naam "Le droit humain". De loge nr. 43, Christiaan Rosenkreuz, die nog steeds bestaat, werd vanwege de slechte bereikbaarheid, in 1915 overgeplaatst van Laren naar Hilversum. Zie *De Swastika*, 1 april 1915.

49 Van Ginkel, 'Rozenkruisers', 163-186.

50 Ibidem, 164.

mensch met het goddelijke geschilderd ?".⁵¹ Tot zover Van Ginkel. De Engelse vertaling van de *Chymische Hochzeit* dateert van 1690.

De *Chymische Hochzeit* is net als de *Fama* een zeldzaam werk geworden. In de bestudeerde catalogi komt het eenmaal voor in die van de Amsterdamse boekdrukker en verkoper Johannes Janssonius van 1635 en 1640⁵², zelfs tweemaal in de veilingcatalogus uit 1640 van de Silezische medicus Johann Elichmann in Leiden⁵³, eveneens in de catalogus uit 1646 van de Bosschenaar Daniel van Vlierden⁵⁴, eenmaal in de catalogus uit 1665 van de Amsterdamse medicus, doopsgezind leraar en orientalist Johannes Verlaen⁵⁵, ook eenmaal in de catalogus van 1666 van de Utrechtse medicus en kapittelheer van St. Marie Jacob van der Voort⁵⁶, eveneens in de catalogus⁵⁷ van de bibliotheek van 1668 van Jacobus Golius⁵⁸, arabist en mathematicus te Leiden, verder in die van 1689⁵⁹ van de medicus Lucas Schacht⁶⁰ ook te Leiden, in de

51 Ibidem, 180.

52 Zie hoofdstuk 9.6.3.

53 Zie *Catalogus .. librorum Joh. Elichmanni*, libri medici in octavo nr. 60 en 172. Ex. Paris BN, Q 2160 niet compleet. Zie Gruys en De Kooker, *Book Sales catalogues 1599-1800*, nr. 1585, microfiche 2704. Voor J. Elichmann zie 8.3.9.

54 Zie hoofdstuk 9.3.4, een exemplaar.

55 *Catalogus librorum .. J. Verlaen*, Hoogh en Nederduytsche boecken in octavo, nr. 162. Johannes Verlaen Amsterdam 1622-Amsterdam 1665, doopsgezinde ouders, student Leiden 8 oktober 1639, promoveerde daar op 4 maart 1642 tot doctor in de medicijnen. Daarna voorganger bij de doopsgezinde gemeente. Volgde ook onderricht bij Jacobus Golius. Zijn bibliotheek bevatte een flinke verzameling hebreeuwse werken en handschriften. Zie *NNBW* 9, 1196, 1197 en zijn catalogus.

56 *Catalogus .. librorum J. van der Voordt*, libri chemici in octavo, nr. 42. Ex. Paris BN. Q2303. Zie *Book sales catalogues 1599-1800*, nr. 2176, microfiche 3479. Zie voor Van der Voort hoofdstuk 9.7.3.

57 *Catalogus Bibliotheca Jacobi Goli* (1668), Belgici in octavo, 125, nr. 20. Ex. KB Den Haag sign. 486 D 33/2.

58 Jacobus Golius 's Gravenhage 1596 - Leiden 28 september 1667. Gool stamde uit een Leids regentengeslacht. Studeerde aanvankelijk geneeskunde, mathematica en astronomie, hierna de studie van het Arabisch onder Erpenius. Zijn kennis van Oosterse talen nam toe door zijn reizen in Oosterse landen. Gool volgde in 1625 Erpenius op als professor in het Arabisch in Leiden. Stichtte in 1633 de Leidse sterrenwacht. Stelde onder meer in 1654 een *Lexicon Arabicum* samen. Gool bracht van zijn vele reizen een kostbare verzameling Oosterse manuscripten mee. Zie *NNBW* 10, 287-289; Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche Beoefenaars*, 119-183; Witkam, *Golius*.

59 *Catalogus librorum ... Lucae Schacht*, Libri in octavo, 31, nr. 4. Ex. KB Den Haag sign. 486 D 33/3.

interessante magazijn-catalogus van Michael David Nicolai Bidstrup van 1744 in Amsterdam⁶¹ en veel later, in 1806, driemaal in de catalogus van de Amsterdamse boekhandelaar en verzamelaar Petrus van Damme.⁶²

Tegenwoordig zijn er, voor zover bekend, slechts twee bibliotheken in Nederland in bezit van originele exemplaren.⁶³ Moderne herdrukken zijn er natuurlijk wel. De voorgenoemde medicus Johannes Verlaen, die in het bezit was van een laboratorium, had niet alleen de *Chymische Hochzeit* en de *Fama Fraternalitatis* (in het Duits en Nederlands) maar ook een werk met de titel: Rosencreutzer, *Erkleerung van de Planeeten*.⁶⁴ Waarschijnlijk is dat hetzelfde als Marx Friedrich Rosenkreuzer, *Astronomia inferior*, 1646, genoemd in de catalogus van Jacob van der Voort.⁶⁵ Verlaen had in zijn bibliotheek ook vrij veel medici-alchemisten, spiritualisten,

60 Lucas Schacht Amsterdam 18 januari 1634- Leiden 10 maart 1689. Hield zich met praktische en theoretische geneeskunde bezig. Studeerde in Leiden eerst theologie, maar stapte na zijn kandidaats over naar de filosofie en promoveerde in 1660. Begon in 1659 een medicijnstudie. Werd in 1670 benoemd tot hoogleraar in de medicijnen. Schacht was een vredelievend man en niet geneigd tot polemieken zoals veel van zijn collegae. Hij publiceerde weinig. Zie Lindeboom, *Dutch medical biography*, 1735.

61 Zie hoofdstuk 9.2.8.

62 *Katalogus van Boeken door een Voornaam Liefhebber* (Leiden 1806), 37, 38: libri jur., medici, botanici etc. in octavo, nr. 118, "C. Rosenkreutz, *Chymische Werken*, 1616"; nr. 200, "C. Rosencruyts, *Chymische Werken*, Strassb. 1616" en nr. 201, "*idem*". Deze catalogus bevat een flink aantal alchemistische en hermetische werken. Ex. KB Den Haag sign. verz. cat. 4722, Van Damme 1806. Petrus Bernardus van Damme Gent 20 juni 1727 - Amsterdam 13 januari 1806, werd op 19 januari 1756 ingeschreven bij het gilde van Amsterdamse boekverkopers, ook bekend muntenverzamelaar. Zie *NNBW* 2, 364, 365; Fontaine Verwey, 'Pieter van Damme, the first Dutch antiquarian bookseller', 416-436.

63 Bibl. Orde v. Vrijm. Den Haag en Bibl. Phil. Hermetica, Amsterdam.

64 *Catalogus librorum ... J. Verlaen*, Hoogh en Nederduytsche boecken in octavo, nr. 131.

65 *Catalogus librorum ... J. van der Voordt*, libri chemici in octavo, nr. 50. Het jaartal 1646 staat niet in Van der Voorts catalogus, wel in *Catalogus .. librorum .. Serrari .. Bahnsen*, 18 nr.35, maar aldaar zonder voornaam. Zie daarvoor hfst. 9.6.3. Marx Friedr. Rosenkreuzer was een pseudoniem van Franciscus Ritter, mathematicus uit Neurenberg, in 1617 predikant in Stöckelberg bij Altdorf, gestorven in 1641, of een pseudoniem van Marcus Freud. Zie Jöcher, *Allg. Gelehrten Lexikon* 3, 2115; Idem 7, 37 en Zedler, *Grosses vollständiges Universal Lexikon* 31, 1758. Vgl. Kloss, *Bibl.d.Freim.*, 2627, *Astronomia inferior* etc., 1674, waarschijnlijk een latere druk.

cabalisten, Paracelsus, J. Böhme, H. Trismegistus (*Zestien Boecken Hermes Trismegistus*) en zo verder.

3.3 Nederlandse reacties (1615-1624) op de Fama Fraternitatis en Confessio Fraternitatis

Aan het einde van de *Fama* werden de geïnteresseerde lezers opgeroepen om door middel van gedrukte of geschreven antwoorden te reageren op de roep van de broederschap. In de Nederlanden gaf men daar ook gehoor aan, hoewel er veel minder reacties bekend zijn dan in Duitsland. In dit hoofdstuk worden ze nader besproken. Het gaat om zes reacties. De eerste werd ontdekt door A. Hamilton en gedeeltelijk behandeld in zijn studie over Paulus de Kempnaer. Vier werden vermeld in de bibliografie (uitgekomen in 1844) van Georg Kloss,⁶⁶ arts en vrijmetselaar. De resterende reactie is opgenomen in Nicolaes Jansz van Wassenars *Historisch Verhael*. Het feit dat deze 17^e eeuwse geschiedschrijver en medicus in enkele van zijn werken over de rozenkruisers schreef, is waarschijnlijk in later tijd voor het eerst bekend geraakt door een mededeling in de *Navorscher*, deel IV, 1854. Wat betreft de zendbrieven (veelal in druk) die aan de rozenkruisers werden gericht, blijft nog een onduidelijkheid. Voor zover bekend zijn ze nooit geadresseerd en werden ze vaak slechts ondertekend met initialen en een plaatsnaam. Hoe moeten deze brieven dan op de plaats van bestemming zijn gekomen en hoe kon men een antwoord verwachten indien naam en adres van de afzender ontbrak? Er wordt wel gezegd dat ze gezien

66 Georg Burkhard Kloss Frankfort 1787 - Frankfort 1854, professor in de medicijnen en praktiserend arts. Kloss was een liefhebber van oude drukken en boeken en bezat in zijn tijd de grootste verzameling vrijmetselaargeschriften. Na diens dood lieten de erven deze verzameling in Bonn via een veiling verkopen. Prins Frederik II der Nederlanden, die in 1817 grootmeester-nationaal werd, was de koper. Deze schonk het op zijn beurt aan de bibliotheek van de Orde van Vrijmetselaren onder het Grootoosten der Nederlanden waar de verzameling nog steeds berust. In de Tweede Wereldoorlog werd de bibliotheek in beslag genomen door de Einsatzstab Rosenberg en eerst naar Frankfort aan de Main gebracht en later opgeslagen in een zoutmijn. Na de terugkomst in 1945 bleek echter een aantal werken verdwenen te zijn. Zie voor Kloss en zijn bibliotheek: *Beschrijving der verzamelingen v.h. Groot-Oosten der Nederlanden ... Klossiaansche bibl.*; ADB 16, 227,228; Langeveld, 'De Klossiaansche Bibliotheek', 253-265; Miers, *Lex. d. Geheimwissens*, 233. Verder gaf B. Croiset van Uchelen de nodige informatie over deze verzameling.

moeten worden als een soort open brieven maar dan blijft toch de vraag hoe de afzender antwoord kon verwachten.

3.4 Paulus de Kempnaer

Paulus de Kempnaer⁶⁷ gaf in een van zijn dagboeken een reactie op de *Fama*. Alvorens deze nader te bezien volgt een verslag van zijn levensloop en interesses. De Kempnaer werd rond 1554 in Brussel geboren waar diens vader apotheker was. Hij moet een goede schoolopleiding hebben genoten, aangezien hij Latijn, Frans, Nederlands, Spaans en Italiaans kende en goed thuis was in theologie, alchemie, geneeskunde en rechten. Paulus stond in de gunst van Nicasius de Silla, een rechtsgeleerde die zijn loopbaan als pensionaris van Amsterdam afsloot. In 1578 vestigde De Kempnaer zich, waarschijnlijk in het gevolg van de Silla, in Antwerpen. Op 9 juni 1582 volgde de benoeming tot buitengewoon secretaris van de Raad van Brabant. In januari 1583 trouwde hij in Gent met de 17-jarige Jacqueline d'Arbant, dochter van een welgestelde familie uit Rijsel. Deze stad was in de zestiende eeuw na Antwerpen en Amsterdam een van de welvarendste steden in de Nederlanden.⁶⁸ Tijdens het beleg van Antwerpen verliet De Kempnaer de stad en bevond zich tegen het einde van de zomer van 1584 in Leiden en woonde in 1585 in de St. Ceciliensteegh 15 te Amsterdam vlakbij pensionaris Silla.⁶⁹

Na dit vertrek uit het Zuiden begon een rusteloos, rondtrekkend bestaan dat de rest van zijn leven zou kenmerken. Hij reisde rond in de Noordelijke Nederlanden, Duitsland en Scandinavië, in de overtuiging dat het zijn plicht was als een profeet te moeten waarschuwen voor de gevaren van het katholicisme en de goddelijke toorn die de zondige mens aan het einde der tijden, dat nabij was, te wachten stond. Ook wilde hij de methode voor het uiteindelijke herstel en de redding voor hen die wel wilden luisteren bekend maken.⁷⁰ Na 1594 woonde De Kempnaer in Den Haag maar bleef

67 Hamilton, 'De Kempnaer', 293-336. Met dank aan prof. dr. A. Hamilton, Leiden, voor deze verwijzing. Zie ook Bostoën, *Dichterschap en koopmanschap*, 71-74, 76, 104, 105; Schapelhouman, *Nederlandse tekeningen*, 76, 77; *NBW* 13, 445-449; Hamilton en Obbema, 'Paulus de Kempnaer and Petrus Plancius', 38-54.

68 Grootens, *Baudius*, 1.

69 Van Dillen, *Amsterdam in 1585*, 15.

70 Hamilton, 'De Kempnaer', 295.

Leiden bezoeken waar hij vele contacten onderhield.⁷¹ Naast theologie en kunst (hij was blazoenschilder) had ook de geneeskunde zijn interesse. Met Joost Balbian⁷², medicus, alchemist, hermetist en tevens verwant te Gouda, en Lazare Marcquis⁷³ was hij goed bevriend. Zijn huisarts was La Sala zoals hij zelf aangeeft in een van zijn geschriften⁷⁴. Dat zou de Italiaanse paracelsist en medicus Angelo (de) Sala kunnen zijn die enige jaren in Den Haag woonde en later in een van diens werken naar de rozenkruisers verwijst⁷⁵. Paulus had een hoge dunk van de remonstrantse hof- en veldpredikant Johannes Uitenbogaert⁷⁶ en bezocht regelmatig diens preekbeurten. De Kempnaer was op de hand van de arminianen hoewel zijn opvattingen toch wel wat met die van hen verschilden. Dat blijkt uit zijn spirituele alchemie en nadruk op de apocriefe boeken. Zijn protestantisme was irenisch en ondogmatisch en hij had belangstelling voor mystieke en spirituele auteurs als Sebastian Franck, Johannes Denck, Herp, Tauler, Ruusbroec en in het bijzonder Thomas à Kempis.⁷⁷ Er wordt overigens wel verband gelegd tussen genoemde personen en de rozenkruisers.⁷⁸

71 Ibidem, 298.

72 Zie bijlage 1.

73 Hamilton, 'De Kempnaer' 315, 316; Hamilton, 'L. Marquis', 567-571. Marquis werd in 1574 in Antwerpen geboren, studeerde medicijnen in Leiden en Padua en ging, tot groot verdriet van De Kempnaer, op zijn reis naar Italië over tot het katholicisme.

74 Hamilton, 'De Kempnaer', 315.

75 Zie hoofdstuk 8.2.

76 J. Uitenbogaert Utrecht 11 februari 1557 - Den Haag 4 september 1644. Zie *BL* 2, 464-468.

77 Hamilton, 'De Kempnaer', 301.

78 Daniel Mögling (zie hoofdstuk 2.6) schreef onder het pseudoniem Theophilus Schweighart onder meer *Speculum Sophericum Rhodo-Stauroticum*, 1618, (zie Wolfstieg, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42360. Afgedrukt in Van Dülmen, 'D. Mögling', 55-70. Met dank aan dhr. G. Westenberg, Laag-Soeren) waarin hij twee werken van Thomas à Kempis "*fons et origo dogmatum Rhodostauroticum*" noemde. Zie Van Dülmen als boven, 60, vgl. Semler, *Unp. Saml. z. Hist. d. Rkr.*, 76, 77. Rhodostauroticum betekent hier "van het rozenkruis". Schweighart zegt verder dat wanneer de lezer genoemde werken van Thomas à Kempis, over wie hij spreekt als "*unser lieber getreuen Bruder*", ter harte neemt, hij reeds een halve rozenkruiser is en spoedig met hen contact zal krijgen. Zie Van Dülmen, vgl. Semler, *Unp. Saml. z. Hist. d. Rkr.*, 89, 100. In 1618 verscheen *Geistlicher Discurs und Betrachtung was für eine Gottseligkeit und Art der Liebe erfordert wird, d.i. Wie dieselbe eigentlich beschaffen seyn will, wenn man die in aller Welt verachte, Aber von Gott werth und theuer gehaltene Gemeinschaft, Wissenschaft,* (wordt vervolgd...)

Als irenist deed De Kempenaer toch geen concessies aan de katholieke kerk noch aan spirituele bewegingen zoals die van David Joris en Hendrick Niclaes, over wie hij schreef met angst en afkeer. Socinianen, arianen, libertijnen, vrijgeesten en atheïsten kwamen er ook niet goed af.⁷⁹ De Kempenaers godsdienstige opvatting was zeer individueel, hoewel niet uniek, hetgeen blijkt uit zijn verwerking van de spirituele alchemie.⁸⁰ Door het gebruikmaken van symbolen, het citeren uit de *Tabula Smaragdina* van Hermes Trismegistus, Paracelsus en Raymond Lull probeerde hij het zoeken naar de steen der wijzen en het geestelijk goud te verdedigen.⁸¹ Aan het verkrijgen van wijsheid was volgens hem een aantal voorwaarden verbonden, onder meer nederigheid en de ware christelijke liefde. Als grootste belemmeringen hiervoor noemt De Kempenaer verwaandheid en hebzucht, ondeugden die hij veel aantrof in de Noordelijke Nederlanden. De uiteindelijk verkregen wijsheid moest in dienst gesteld worden van de naasten. De Kempenaer legde dan ook de nadruk op de spirituele kwaliteiten van de ware geneesheer. Die meende hij te vinden bij zijn goede vriend Lazare Marcquis en bovenal bij de medicus Zefiriele Tomaso Bovio uit Verona voor wie hij een grote bewondering had. Bovio practiseerde gratis tot zijn dood in 1609. Het gratis verzorgen van zieken was ook een van de regels van de rozenkruisers.⁸²

De Kempenaer, Marcquis en Bovio - hoewel de laatste twee katholiek waren, maar onorthodox - vertonen een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Hun

78(...vervolg)

Weisheit und Fraternitet der rechten R.C. Brüder auf besteste Theil zu erreichen begehret. Von neuen ans Taglicht gerückt durch Doct. Gratianum de Stellis, Oppenheim, Hier. Galler, 1618. Zie Kloss, *Bibl. d. Freim.*, 2538. Het werk werd gepresenteerd als zijnde van de rozenkruisers maar het bevat een tractaat van de wederdoper Johannes Denck, *Von wahrer Gottseligkeit*, 1530 en *Von der wahren Liebe* van diens leerling Christian Endtfelder. In het werk is sprake van de wedergeboorte en van de innerlijke vernieuwing van het hart. In de *Fama* vindt men dat eveneens terug. Zie "Fama", 132 in Santing, *Manifesten*, 118. Zacharias Theobald (Schlachenwald, Bohemen, 20 maart 1584 - Krafthof bij Neurenberg 1627, historicus, predikant en professor in Altdorf vgl. *ADB* 37, 682-684; Klier, 'Magister Z. Theobald', 267-269; Kunstmann, *Nürnbergger Universität*, 150,155, 160,161.) schreef in zijn: *Widertäuferischer Geist*, Neurenberg 1623 dat de rozenkruisers echte wederdopers zijn. Zie ook Ludwig Keller, *Reformation*, 472 n.2. Het is eveneens te vinden in *Anabaptisticum et Enthusiasticum Pantheon* (Köthen 1702) Ex. UB. Leiden sign. 466 A1.

79 Hamilton, 'De Kempenaer', 304.

80 Ibidem, 304, 305.

81 Ibidem, 308.

82 'Fama', 28 in Santing, *Manifesten*, 104.

belangstelling voor de paracelsistische geneeskunde, astrologie, kabbala, irenisme en spirituele alchemie wijzen op een zelfde achtergrond als waaruit de rozenkruisermanifesten ontstonden.⁸³ De Kempnaer kende inderdaad de *Fama Fraternalitatis*. In een van zijn geschriften gaf hij zijn reactie daarop maar ontkende de mogelijkheid tot een algemene reformatie door mensen. Hij zag zich ook niet als kabbalist maar eerder als een onafhankelijke profeet die Gods woord verkondigde.⁸⁴ Zijn dromen, extases en visioenen gaf hij weer in gedichten en afbeeldingen waarvoor hij in de Schrift en het vierde boek Ezra bewijsmateriaal vond. Vooral het vierde boek Ezra, hoofdstuk 11 en 12, waaraan profetische waarde toegekend werd, had zijn belangstelling. Na 1618 hoort men niets meer van Paulus de Kempnaer.

Op 4, 5, 6, 17 en 19 juli 1615 gaf De Kempnaer in zijn handschrift *Boruchtia*⁸⁵ voor zover bekend als eerste Nederlander commentaar op de roep van de rozenkruisers. De reactie van 4 juli begint met een aanhef en een gedicht. De aanhef luidt als volgt: "*Op de algemeyne Reformatie des gantschen werelts door de broederschap des Rozenkruis*⁸⁶ *voorgenomen als doen aller Religien vereeninge door Dirck Volckerts Cornhert, door haere famen trompet aen dach gebracht*".

Op de geciteerde aanhef, waarin ook Coornhert wordt genoemd, volgt een "*clinch-dicht*" met aan weerszijden moeilijk leesbare aantekeningen. De tekst van het eerste gedicht luidt:

83 Hamilton, 'De Kempnaer', 315, 316.

84 Ibidem, 320, 321.

85 De Kempnaer, Ms. *Boruchtia*, fol. 26 r.- 29 r., KB Den Haag sign. 76 H 23.

86 Er zijn twee rozen en een kruis getekend.

*"Na, wat wilt ghy mannen, uyt Damear gecomen
 En daernae uyt Fees stadt, sulck wonder licht voortbringen
 Dat aller menschen hert, siel en gemoet doordringen
 Soud als het hasmal claer, en alwat boos is vromen ?
 Daer Godes Gheestes almacht, boven allen te rhoemen,
 Sulckx nyet en heeft gheconst, mits smenschen boosheys lingen
 Die syn heylsaem bericht woll hooren noch gehingen.
 Gelyck oock dat Christus noyt kond, hoe wys volcomen.
 Daerom ick raede u en all die u daedt toestaen:
 Neempt ghy slechts voor u selfs, en die sdeugts baen ingaen
 Die Reformatie aen. En bidt dat Godt den Heere
 Syns geests macht buyten u, will uytbreyden meer sterck
 Want dit is doch Daniels prophecy en geens mensch werck
 Dat t'vroom het vrome acht, en t'boos tboos telcken keere ".⁸⁷*

In het "*clinck-dicht*" wordt gesproken over mannen die uit Damear (Damcar) en Fees (Fez) gekomen zijn om het menselijke hart, de ziel en het gemoed met een wonderbaarlijke kracht te doordringen en daardoor ten goede te veranderen. De dichter vergelijkt het wondere licht van de rozenkruisers met het hebreeuwse has(h)mal, ook geschreven als chasjmal, uit het visioen van Ezechiël. Door het Nederlands Bijbelgenootschap wordt het vertaald als 'blinkend metaal' en als 'schitterend stuk goud of zilver' door het Bijbels Hebreeuws Woordenboek.⁸⁸ Uit de schrijfwijze Damear valt overigens op te maken dat De Kempenaer voor zijn commentaar gebruik had gemaakt

87 De Kempenaer, Ms. *Boruchtia* fol. 26. De transcriptie staat in Hamilton, 'De Kempenaer', 316,317, maar hier wat gecorrigeerd, zoals Damear in plaats van Damcar.

88 P. v.d. Kooij noemt in een aantekening over hashmal/chasjmal Ezechiël 1:16 en verwijst naar G.G. Scholem, *Jewish Gnosticism* etc. (New York 1960), 24. Verder Ezechiël 1:4 en 1:27, 8:2 waarin hasmal staat. Zie de Statenvertaling. Vgl. ook *Bijbelse encyclopedie*, 333 en Koehle-Baumgartner, *Bijbels Hebreeuws Woordenboek / Lexicon in veteris testamenti libros*. Dit laatste is een vriendelijke mededeling van mevr. Rachel ? van de Bibl. Rosenthaliana. In modern hebreuws betekent chasjmal elektriciteit. Vriendelijke mededeling dr. H.E. Steller, Amstelveen.

van de Nederlandse *Fama*.⁸⁹ In Damcar en Fez werd Christian Rosenkreuz onderwezen in het Arabisch, het boek M., fysica, mathematica en geheimen, waardoor zijn geloof een betere basis kreeg zodat het overeenstemde met de kosmische harmonie.⁹⁰ De Kempnaer geloofde blijkbaar niet in de mogelijkheid van een dergelijke verandering of reformatie, aangezien zelfs Christus daar niet in geslaagd zou zijn en ontkent dat mensen en ook de rozenkruisers dat wel zouden kunnen. Hij adviseert de rozenkruisers de reformatie in de eerste plaats zelf door te voeren en God te bidden zijn geest te spreiden. De Kempnaer baseert zich op de profeet Daniël die zegt dat dit geen mensenwerk is. In de kantlijn staat een verwijzing naar de profetie van Daniel 12:10. Deze luidt: "*Velen zullen zich laten reinigen en zuiveren en louteren, maar de goddelozen zullen goddeloos handelen; en geen der goddelozen zal het verstaan, maar de verstandigen zullen het verstaan*".

Hierna volgt weer een gedicht dat overgaat in enkele pagina's tekst, die zeer moeilijk te lezen zijn. Het schrift in de kantlijn is zo goed als onleesbaar. Gelukkig was dhr. P. de Baar van het gemeente-archief te Leiden bereid het handschrift te transcriberen zodat het meeste nu leesbaar is. Het is in zijn geheel opgenomen als bijlage 2. Het tweede gedicht en een gedeelte van de tekst luiden als volgt:

*"Want zal na uwe als Christus segt den rechtveerdigen in den lesten dagen
Die alle voorgaende als de dagen Noachs jae booser veel, soo wij sien alreede
Verschynen, moeten in godloosheyt overtreffen, behouden worden
Ende 't getal der verlornegaende sooveel meerder sijn als de zee is
Bij des regenboogs druppen, hoe soude doch door eenige verlichtinge
Van menschen der heeler werelts heijl oft Generale Reformatie
Sulcke als dese mannen haer in-oft voorbeelden connen teweghe
Gebracht worden, die als ick hiervoor seggen noch den Gheest, noch den
Sone Godts, die de wijsheyt ende cracht des vaders selve was,
Datselve nyet tewege en hebben connen bringen. Want
Als den prophete Esra melt ende wij dat oock inderdaedt genoegh
Volcomen sien, de werelt haer jeugt overlange verloren, ende
Hare zeden gantsch verdorven hebbende, ende die treffelijcke
Reformatie die Godts alderwijsten Gheest met sulcken*

89 In de Nederlandse vertaling van de *Fama* staat Damear in plaats van Damcar zoals in het origineel. Vgl. Santing, *Manifesten*, 209. De Kempnaer las dus de Nederlandse *Fama*. Door dit gegeven en de vermelding 4 juli 1615 kon vastgesteld worden dat de Nederlandse *Fama* reeds voor die datum gedrukt werd. Vgl. 3.1.

90 'Fama', 5-7 in Santing, *Manifesten*, 93-95.

Bewegen van hemele en aerde dese lestleden hondert jaren tewege gebracht heeft, sulckx nyet vermocht hebbende, wat souden doch weynige naercomende menschen ende die haere wijsheyt, verstanden, consten ende wetenschappen uyten heydense Araberen ende Barbaren in Damear ende Fees ende Damasco woonende gehaelt oft gecregen hebben, connen in sulcken grooten oft universalen werck uytrecten; want moet als de Here Christus de Heere seght de ongerechticheyt de overhandt nemen ende de lieffde in velen vercouwen, ende vraeght hij oft daer oock geloove op aerden sal gevonden worden wanneer den sone des menschen ten tweeden male wedercomen sal, ende leert hij ons [Luce 21] nacht en dach waecken opdat wij mogen weerdich gemaect worden te ontvlieden alle die ellendige dingen die in de leste onse jegenwoordige werelt toecomende sijn, waer sal doen desen gelucksaligen stand der werelt daerbuyten connen worden gehoopt, gesien of gevonden, tensij bij wijnigen, door Godts genade uytvercorenen die juyst in dese soo gelimiteerde oft onderscheydende oft affgesondende broederschap van de roosecruyce, nyet en sijn, maer in alle tongen, geslachten ende natiën sijn te vinden, ende den Heere der Heeren alleen als ten tijden selve bewust, loff zij sijnen heyligen naeme, in allen (hoge? Esra?)."⁹¹

We kunnen de visie van Paulus de Kempnaer als volgt samenvatten: Hoe zou het heil van de hele wereld of de generale reformatie, zoals de rozenkruisers die voorstaan, mogelijk zijn als de Geest en zijn Zoon dat zelfs niet hebben kunnen teweegbrengen. De wereld is zozeer verdorven dat ook de reformatie van honderd jaar geleden, hiermee zal die van Luther bedoeld worden, niets heeft opgeleverd. Wat zouden toch enkele mannen, die hun wijsheid van de heidense Arabieren uit Damear en Fez gekregen hebben, in zo'n slechte wereld kunnen uitrichten. De gelukzalige toestand der wereld zal slechts gevonden kunnen worden bij enkele door Gods genade uitverkorenen die te vinden zijn in alle tongen, geslachten en natiën en niet in een afgezonderde broederschap zoals die van het rozenkruis.

De hierop volgende tekst is te lang om in zijn geheel weer te geven daarom volgt een kort résumé. De Kempnaer vermeldt het aanbod van Christian Roosenkreuz aan de geleerden in Spanje die echter hun eigen wijsheid niet wilden opgeven; de problemen, die het hervormingswerk van de hoogmoedige wereld, na zijn terugkeer in Duitsland, opleverden hoewel hij enkele helpers had gekregen. Derhalve meent De Kempnaer dat Christian Rosenkreuz weinig kan uitrichten. Hierna gaat het uitvoerig verder.

91 De Kempnaer, Ms. *Boruchtia*, fol. 26r. en 27r. Let op: de tekst sluit in het origineel niet aan, 26v., waar iets anders behandeld wordt, zit er tussen !

Nederlands, Latijn en Frans wisselen elkaar af. Niet alles is even duidelijk soms zelfs onbegrijpelijk. De mogelijkheid van een reformatie wordt nog steeds betwijfeld: *"Somma: ick en can neyt wel insien noch alnoch verstaen wat reformatie universele, door dese broederschappe van den roosencrucyze soude connen over de werelt gebracht worden daer sij meer wilt ende ontbonden als den alderlichtveerdigsten en stoutsten en botsten woutesel gevonden ende den mieren ende Luypaerden in haere onveranderlijke huydt en vlekken gelijk geworden is, hare grouwelen ende sonden (als doen des Israhels tot op de hoornen des altaers, jae tot in den thron Godts geschreven (?) ende gecloppen, meest alle huychelaers ende spotters als de gedestineerde schoonsoonen Loths, die noch hij noch de ingelen uyt d'midden der boosen rucken conden, geworden sijnde, sluytende dit discours mij naer ventilatie met de woorden van Genesim, ende want dese onse dagen sijn (boser?) als de dagen Noachs."* Goede broeders van het rozenkruis, God wil zijn woord vervullen en een einde maken aan alle goddeloosheid en laat daarom nog meer boze geesten toe zoals de jezuiten die aartsbooswichten en schelmen zijn. Als dan het kwaad op zijn hoogste punt is zal God ingrijpen. Alles wordt met bijbelplaatsen verklaard.

Verder gaat het over Loys de Beaumanoir, een advocaat en schelm in Parijs, die kennelijk de jezuiten verdedigde in 1615. Er volgt in het Frans een vergelijking van de wereld met de veranderlijke maan en als ik het goed heb de mededeling dat zijn vrouw hem en hun 12 kinderen in de steek heeft gelaten en overspel pleegt. Zo slecht is de wereld ! Dan weer een lange beschouwing over het rozenkruis waarin de Confessio genoemd wordt; de vader van de broederschap van het rozenkruis die sterke benen moet hebben om zo'n hoogte van geest, verstand, vrij leven, gezond lijf en bezit van middelen te dragen om niet in *"affgesonderde wandunckende meerderweerde schijnheylichheyt ende eygen oft neusdunckende wijsheyt te vergrijpen, jae eyntlijck grofflijck te vallen"*.

Paulus is niet zoals Christian Rosenkreuz naar Damascus en Fez gegaan om zijn verstand te scherpen. De wijsheid van God en zijn Zoon gaat die van het rozenkruis verre te boven. Dan volgt een pagina met een afbeelding van een man met pijl en boog met diverse teksten. Op het laatste blad merkt De Kempnaer op dat hij ergens in de Bijbel heeft gelezen: *"ghij sijt mijne gouden roose"* dat hij bij Micha terugvond. Hij vraagt zich af of de broederschap is vernoemd naar zijn stichter (Christian Rosenkreuz) of naar de gouden onverwelkbare roos waarover hij in *Micha* had gelezen. Maar hij weet in ieder geval wel dat God ons naar de vijfbladige roos voert. Tot zover dan de samenvatting. De hele tekst is zoals gezegd te lezen in bijlage 2.

De Kempnaer gaf op 4 juli en volgende dagen commentaar op de Nederlandse *Fama* en *Confessio* en kende de werken waar de rozenkruisers ook uit putten zoals

hermetische en neo-platonische geschriften en die van Paracelsus maar geloofde niet in een reformatie door mensenhanden.

3.5 M.B. [Michel le Blon]

Van 4 september 1615 dateert de reactie van M.B. op de *Fama* en *Confessio*. Het werd gedrukt door Willem Jansz. Blaeu te Amsterdam van wie het drukkersmerk op de titelpagina afgebeeld staat en telt zeven pagina's op octavo formaat. De titel luidt *Antwort oder Sendtbrief, an die von Gott erleuchte Bruderschaft vom Rosen Creutz. Auff ihre Famam und Confession der Fraternitet*.⁹² De brief is eveneens opgenomen in de *Fama* van 1616 die gedrukt werd in Kassel zonder naam van drukker en uitgever.⁹³

Na een hartelijke groet aan de broeders deelt M.B. mee de Nederlandse vertaling van de *Fama* aan het einde van de maand augustus in handen gekregen te hebben. Het "goede" Duitse origineel⁹⁴ en wel de Frankfortse uitgave, waar hij in allerijl naar op zoek was gegaan, vond hij bij de vertaler, van wie de naam en woonplaats jammer genoeg niet worden gegeven. Hiervan las hij de inhoud met grote vreugde, aandacht en verwondering zodat hij zich gedrongen voelde te reageren. Kennelijk had de schrijver zijn *Antwort* met Amsterdamse kooplieden, die naar de jaarmarkt in Frankfort reisden, mee willen geven of opdracht willen geven tot druk aldaar maar was daar te laat voor.

M.B. voelde, aangespoord door de Heilige Geest, een drang tot reageren. Zijn belangstelling werd niet zozeer gewekt door het aanbod van allerlei schatten alswel door "*Der hocherleuchte heylige und wahrhaftige Theologische magia*" in de *Fama*. Hiervan werd men bewust door "*Etliche heymliche funcklein auslegungen E.L.*" Deze magia is reeds lang bekend "*Und so lange jharen bestand, auch heimlich gehalten worden ist*". De openbaring van verborgen geheimen door de broederschap is het begin van het tijdperk waar M.B. met groot verlangen naar uitkijkt. Deze periode werd volgens hem aangekondigd door *Der sexteberg, Konig, oder haupt des Thiers* die reeds

92 Ex. Bibl. Orde v. Vrijm. Den Haag, sign. 210 A 24; Niedersächsische Staats- und Universitäts Bibliothek Göttingen Script. Theol. Heter. 716/47. Zie ook Wolfstieg, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42254.

93 Dit bevindt zich in de Bibl. Phil. Herm. Amsterdam; Staats und Univ. Bibl. Göttingen 712/25; Bibl. Orde v. Vrijm., Den Haag. Zie Wolfstieg, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42232-4; Santing, *Manifesten*, 39-42.

94 De Nederlandse vertaling is inderdaad minder duidelijk. Vgl. 'Confession', Hfd. 5, 87 onderaan in Santing, *Manifesten*, 173 met 'Confessio' in Santing, *Manifesten*, 241.

zijn loop voleind heeft; de zevende regeert nu een korte tijd en de achtste en laatste moet zijn gruwel nalaten. Dit doet wat denken aan gedeelten uit de Openbaring van Johannes⁹⁵. Een paradijselijke vrede zal dan door Jezus Christus "*Haupt unsers ordens*" geopenbaard worden. De *Fama* erkent trouwens ook Jezus Christus: "*So bekennen wir uns zur Erkantnuss Jesu Christi*".⁹⁶

M.B. zou graag datgene wat God hem had meegedeeld aan anderen openbaar maken maar deed dat niet, net zoals de rozenkruisers dat niet deden, die hij "*Meine eigene hertzen Fratres*" noemt, vanwege de "*adlersfedern*". Over deze arendsveren werd in hoofdstuk 2.5 al het een en ander gezegd. Het verlangen om met de door God uitverkoren broeders in contact te treden, komt niet vanwege de in de *Fama* aangeboden goederen. Daaraan heeft hij, naast zijn kunstvoorwerpen en andere zaken, geen gebrek. Het komt door hun overeenkomst in vele wetenschappen waarvan de Heilige Bijbel en de Apocalyps de oorsprong vormen. Daarom wil M.B. een van hen worden. Het blijkt verder dat de schrijver geoefend is in vele filosofische en "*metalischer*" wetenschappen. De brief eindigt met "*In Amsterdam den 4 september 1615. E.L. von hertzen zugehanen M.B.*".

De identiteit van M.B. wordt in de literatuur niet gegeven, zodat daar tot voor kort weinig concreets over te vertellen viel. Gelukkig is daar verandering in gekomen. Na bestudering van het *Antwort* kwam H. de la Fontaine Verwey tot de conclusie dat er geen twijfel mogelijk is dat Michel le Blon onder meer graveur, kunsthandelaar en diplomaat, over wie later meer, de auteur van de brief is.⁹⁷ M.B. van wie de identiteit

95 Mogelijk ontleend aan Openbaring 17:1-18.

96 'Fama', 35 in Santing, *Manifesten*, 121.

97 Prof. H. de la Fontaine Verwey geeft in een brief van 28 juni 1986 voor zijn conclusie een aantal argumenten die ik hier met erkentelijkheid weergeef. Eerder had ik hem het titelblad van de zendbrief opgestuurd met de vraag van wie het drukkersmerk was. Hierna vroeg De la Fontaine Verwey het gehele *Antwort* ter inzage, waarna hij concludeerde dat het om Le Blon ging:

"1. Le Blon werd op 9 juli 1587 in Frankfort geboren uit Waalse ouders. Hij was dus Duitstalig opgevoed en onderhield vele relaties in Frankfort waar zijn familie bleef wonen. 2. Omstreeks 1612 vestigde hij zich in de Republiek en huwde in Amsterdam op 23 mei 1615. Sindsdien is hij daar blijven wonen. 3. Hij was opgeleid als kopergraveur en voortreffelijk op de hoogte van metaaltechnieken. 4. Dat hij mystieke neigingen had blijkt in 1620 wanneer hij voor zijn grote vriend Vondel een mystieke verhandeling, Aendachtige betrachtinge over Christus Lijden uit het Duits vertaalt, welk stuk door Vondel "terloops gerijmd" wordt. Later blijkt hij een aanhanger van Jacob Böhme te zijn, verzamelt diens handschriften en geeft in 1653 een Nederlandse vertaling van Böhmes Gulden Kleinood uit. 5.

(wordt vervolgd...)

nu bekend is, kende de manifesten en probeerde door middel van een brief contact op te nemen met de rozenkruisers om een van hen te worden. Hoe dat afliep is niet bekend.

3.6 J.B.

*Epistola Ad Illustrem ac Reverendam Fraternitatem Rosae Crucis*⁹⁸ is een in het Latijn gestelde brief van zeven pagina's op octavo formaat. Het boekje werd gedrukt bij Johann Bringer in Frankfort, wiens drukkersmerk op de titelpagina afgebeeld staat. Het is eveneens opgenomen in de *Fama* van 1616, die gedrukt werd in Kassel, zonder naam van de drukker en uitgever. De brief is ondertekend door J.B. en is gedagtekend de maand augustus 1615 in Amsterdam.

J.B. begint zijn brief met de aanhef: "ULRI⁹⁹ zeer dierbare broeders, zeer eerbiedwaardige heren" en schrijft dat ook in Holland de *Fama Fraternitatis* verspreid is en dat hij de *Confessio* met de grootste aandacht heeft gelezen. De uitnodiging van de broeders heeft J.B. op broederlijke en gepaste wijze ontvangen en de auteur twijfelt er niet aan dat kunst en wetenschap in de afgrond zijn gedwaald, zoals in de *Fama* beschreven staat. Daarom beschouwt hij de belofte van de rozenkruisers op een algehele reformatie als zeer aanbevelenswaardig en hoopt dat deze aan iedereen voltrokken zal worden. Hieruit blijkt dat het niet alleen ging om een verandering op het

97(...vervolg)

De drukker Willem Jansz. (Blaeu) is een vriend van le Blon en tevens zijn uitgever. In 1611 verschijnt bij Willem Jansz. de eerste van le Blons voorbeeldboeken. De gehele serie bestaat uit 12 delen. Naar mij dunkt is er geen twijfel mogelijk dat le Blon de auteur is van Antwort oder Sendtbrief. Daarin lezen we nu ook, dat hij alchemist was en sympathie voelde voor de rozenkruisers."

Er kan nog aan toegevoegd worden dat "metalische wetenschap" zowel betrekking kan hebben op alchemie als graveerkunst. Dat Le Blon zijn brief niet met M.L.B. ondertekende, kan twijfel doen wekken aan deze identificatie maar hij liet "le" ook weg o.a. in Michael Blondus en hij signeerde kunstwerken ook met M.B. Zie Van der Kellen, *Michel le Blon*.

98 Ex. Bibl. Ord. v. Vrijm. Den Haag, sign. 210 A 67; Nieders. St. u. Univ. Bibl. Göttingen Ms. Scrip. Theol. Heterodox. 716/45. Zie ook Wolfstiegl, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42264. J. Bringer was boekdrukker 1608-1612 (?) in Frankfort. Zie Benzing, *Die Buchdrucker*, 131, 132.

99 De betekenis van ULRI is niet duidelijk.

gebied van kunst en wetenschappen maar eveneens om een verandering van de mens zelf. De verandering zou ook aangeduid kunnen worden met wedergeboorte. J.B. prijst zich zeer gelukkig in deze tijd te leven waarin de *Fama*: "Aan ons in alle tijden een zeer aangenaam nieuws heeft gebracht" en het aangeduide bezit (in de *Fama*) een kroon zal zetten op de natuur.

Verder valt te lezen:

"Ik zwoeg hier, gericht op R.C., omtrent kennis die met wortel en tak uitgeroeid moet worden. Ik tracht meer dingen achter te laten voor de wereld dan ik zelf bezit, de geesteshervorming van de filosofie van de Duitse mens Christian [Christian Rosenkreuz] heb ik voetje voor voetje doorgevoerd. De kringloop van de geschriften en van de tijden daarna en van de dingen die vastgesteld zullen worden heb ik gevolgd en ik zie dat het einde met het begin verbonden wordt. Ik zie de mens rein, door God geschapen en geleid, door de tijden heen weer naar de oorsprong terugkeren".

Net als M.B. gevoelt J.B. een terughoudendheid om deze dingen aan de wereld bekend te maken aangezien hij, evenals Hermes Trismegistus vreest, dat: "Door het verspreiden van de mysteriën onder degenen die het niet waard zijn, de Heilige Geest geweld zal worden aangedaan". Deze kennis is veilig in de handen van de rozenkruisers en dezen onthullen hier niets van, tenzij aan geopenbaarde medestanders en: "Zo wordt de Harmonie van de eenheid in R.C. gevierd en de liefde tot de geestverwant (naar welke ik van nature het meest verlangd heb) tot volle ontplooiing gebracht".

J.B. heeft een groot verlangen naar deze zaken, die al zo lang werden aangekondigd: "Bedenk in de afwachting van het begroeten van God in R.C., waar ik in te kort schiet, wat ik weet, maar vraag om te kunnen. Daarom smacht ik naar u, bij wie het rijk Gods in deugdzaamheid hier bereikt schijnt te worden en ik meen dat door mijn kracht een terugkeer tot de vreugde langs de engelen openstaat, in de beroering van de tijd en omstandigheden". Vervolgens: "Naar u roep ik, broeders van de zesde kerk". Hiermee zal de zesde gemeente uit de *Apocalyps* bedoeld worden, Philadelphia dus. Het is aardig te vermelden dat indertijd Amsterdam in verschillende geschriften, waaronder van rozenkruisers, Philadelphia werd genoemd.¹⁰⁰ Het stuk wordt besloten met de bekende bijbelteksten *Philippenzen* 2:1,2 en *Openbaring* 22:17 en tenslotte: "U zult hier als gidsen tallozen metgezellen hebben, die R.C. verwachten. U die vanuit de hoge hemelbol in de heilige poort kijkt, trek mij naar u toe, die worstelt in de golvende zee,

100 Wolfstiegl, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42240; Bruckner, *Bibl. catal. of 17 cent. german books*, 30 nr. 30.

of als u niet aan mij tegemoet komt, vertoon uzelf aan mij. En laat u het goed maken opdat ik met u mogen bloeien in R.C."

Uit het laatste valt op te maken dat er in de Republiek of in ieder geval in Amsterdam zeer veel belangstelling bestond voor de rozenkruisers en er met ongeduld op een levensteken van hen gewacht werd. Uit de zinsnede: "Allereerst heb ik uw broederlijke uitnodiging op broederlijke en gepaste wijze ontvangen" blijkt verder dat J.B. de *Fama* en *Confessio* waarschijnlijk via afgezanten van de broederschap of direct van hen zelf in handen had gekregen.

Over de identiteit van J.B. valt net als van M.B. in de literatuur niets te vinden. Het is mogelijk dat het om Johannes Symonsz van der Beek, beter bekend als Johannes Torrentius, gaat maar zekerheid hieromtrent valt er niet te geven.¹⁰¹ Torrentius werd door het Hof van Holland beschouwd als de voornaamste rozenkruiser. Het zou ook kunnen gaan om de ex-geestelijke Johannes Bergerus, die zich met alchemie en geneeskunde bezighield en in Amsterdam was terechtgekomen over wie onderstaand meer, of om de stadsmedicus, alchemist en hermetist Joost Balbian uit Gouda. Dat laatste is echter minder waarschijnlijk aangezien J.B. uit Amsterdam schijnt te komen.

J.B. kende de manifesten en probeerde door middel van een lovende brief contact op te nemen met de rozenkruisers om lid van hen te worden. Wat het resultaat daarvan was, is niet bekend.

Johannes Mauritii Bergerus ab Ebersberch, veelal Johannes Bergerus¹⁰² genoemd en blijkbaar afkomstig uit Ebersberch¹⁰³ ten oosten van München, was aanvankelijk minderbroeder. Daarna studeerde hij in Marburg¹⁰⁴ en werd luthers

101 H. de la Fontaine Verwey acht dit ook niet onmogelijk maar hetgeen hem weerhield deze veronderstelling te publiceren, was het feit dat de schilder Torrentius niet de indruk maakt erg geletterd te zijn, maar hij kan zich hebben laten helpen met het Latijn, brief 7 juli 1986. Het Latijn waarin de brief gesteld was, is niet van een zeer goede stijl, mededeling van E. Strijbos, Utrecht. Voor Torrentius zie hfdst. 4.

102 Zie voor Bergerus: Rosenkranz, *Das Evangelische Rheinland* II, 32; Van Dooren, 'Kerkelijke toestanden', 186, 187, 191, 193 en volgende noten. Over Bergerus een uitgebreide bijdrage in de doctoraalscriptie van dr. J.A.A.M. Janssen (Zoetermeer), *Op zoek naar de identiteit v.d. Gelderse predikanten* etc., 39, 40, 28, 29. Universiteit Nijmegen, oktober 1979. Hiervan ontving ik april 1999 een kopie, waarvoor dank. Van Lieburg, *Profeten en hun vaderland*, 228 verwijst naar deze scriptie. Bergerus niet in *ADB* en *NDB*.

103 Rosenkranz en Van Dooren geven Neurenberg als plaats van herkomst, hetgeen mij minder waarschijnlijk lijkt.

104 Janssen, *Op zoek*, 39. In de matrikels van Marburg wordt hij echter niet vermeld.

predikant te Essen 1589-1593, te Unna 1593-1596 alwaar hij vanwege zijn calvinistische sympathiën ontslagen werd.¹⁰⁵ Vervolgens was hij predikant te Haren 1596,¹⁰⁶ Visvliet (Groningen) 1597,¹⁰⁷ provisioneel predikant Zutphen 1597-1599,¹⁰⁸ mogelijk Warnsveld,¹⁰⁹ poging legerpredikant te worden in Noord-Holland in juni 1599,¹¹⁰ niet toegelaten tot het predikantsambt in Gelderland juli 1599,¹¹¹ komt weer ter sprake, naar aanleiding van een hem gegeven attestatie, op de Gelderse synode van Arnhem in 1600,¹¹² predikant te Utrecht 1 november 1599¹¹³ maar daar

-
- 105 Rosenkranz, *Das Evangelische Rheinland* II, 32; Van Dooren, 'Kerkelijke toestanden', 186 n.1; Janssen, *Op zoek*, 39, 28 n.3 met uitgebreid literatuuroverzicht.
- 106 Reitsma en Van Veen, *Acta* 7, 18. Classis Eenrum klaagt dat Bergerus geweigerd heeft om te compareren op hun verzoek, 13 april 1597. Janssen, *Op zoek*, 39 verwijst naar Roemeling, 'De provincie Groningen', 198.
- 107 Van Dooren, 'Kerkelijke toestanden', 187. Janssen, *Op zoek*, 39 verwijst naar Roemeling, 'De provincie Groningen', 198; Kaplan, *Calvinists and libertines*, 211. Ongunstige verklaringen van lidmaten uit Visvliet. Hij had een onstichtelijk leven geleid en meer met mennisten, papisten en dronkaards geconverseerd dan met vrome lieden enz.
- 108 Van Veen, 'J.M. Bergerus', 228; Broek Roelofs, *Baudartius*, 44-49, 51, 215. Ongunstig oordeel van ds. Willem Baudartius over Bergerus in zijn autobiografie ('eenen lugten Capellaen, die bij provisie was aengenomen, eenen heuchelaer'). Janssen, *Op zoek*, 39, 28 n. 5 en 6. J. van Meerwijk was zo vriendelijk mij te wijzen op het stuk van Van Veen.
- 109 Janssen, *Op zoek*, 39, 28 n. 7 verwijst naar Revius, *Daventriae illustratae*, 564 en een geschrift van Bergerus: *Paraphrasis Ardentis Salutarisque Orationis Regii Prophetae Davidis, Supra Psalm LI*, Daventriae 1599.
- 110 Reitsma en Van Veen, *Acta* 1, 275, 276; Van Veen, 'J.M. Bergerus', 228; Janssen, *Op zoek*, 39, 28 n. 8; Kaplan, *Calvinists and libertines*, 211.
- 111 Reitsma en Van Veen, *Acta* 4, 79; Van Veen, 'J.M. Bergerus', 228; Broek Roelofs, *Baudartius*, 48. Bergerus was nog aanwezig op de classicale vergadering in Zutphen mei 1598.
- 112 Reitsma en Van Veen, *Acta* 4, 86, 87, 91; *Acta* 1, 286; Van Veen, 'J.M. Bergerus', 228; Broek Roelofs, *Baudartius*, 48, 49; Kaplan, *Calvinists and libertines*, 211. De predikanten Petrus Gellius de Bouma van Zutphen en Henricus Dibbetzius te Doesdurg werden berispt omdat ze Bergerus een attestatie hadden gegeven zonder de zaken te vermelden die hierin hadden moeten worden vermeld. Hierover werd nog veel gediscussieerd.

ook afgezet op 7 maart 1605,¹¹⁴ toch weer predikant in Leusden juli 1606,¹¹⁵ daarna naar Amsterdam waar hij medicine doctor werd en volgens Baudartius doopsgezind zou zijn geworden maar geen ambt had ontvangen.¹¹⁶

In de gemeenten waar Bergerus werkzaam was rezen altijd wel problemen. Blijkbaar paste hij niet goed in de diverse kerkgenootschappen met vaste regels, verordeningen, belijdenissen en zo meer. Onder een deel van de lidmaten in Utrecht was hij toch geliefd en aan beschermers ontbrak het hem ook niet.¹¹⁷ Niet alleen zijn

-
- 113 Janssen, *Op zoek*, 39, 28 n.9 verwijst naar Dodt van Flensburg, *Archief IV*, 87, 88; Broek Roelofs, *Baudartius*, 215; Van Dooren, 'Kerkelijke toestanden', 186. Bergerus werd door de magistraat van Utrecht aangesteld zonder dat de gereformeerde kerkeraad en de predikanten hierin gekend waren. Ds. Johannes Ursinus verzette zich zozeer tegen deze benoeming dat de magistraat hem ontsloeg. Zie Brandt, *Historie der reformatie II*, XVII Boek, MDC, 10 (Ursinus zocht Bergerus zwart te maken); Janssen en Van Toorenenbergen, *Brieven*, 100; Evenhuis, *Amsterdam II*, 124 citeert Trigland, *Kerckelycke Geschiedenissen*, 805; Kaplan, *Calvinists and libertines*, 211-212.
- 114 Rogge, 'Taurinus', 114,115; Janssen en Van Toorenenbergen, *Brieven*, 236 (Bergerus van het avondmaal uitgesloten), 248, 249, 252, 259, 260. Deze brieven zijn van ds. Werner Helmichius. Broek Roelofs, *Baudartius*, 49, 215; Janssen, *Op zoek*, 39; Kaplan, *Calvinists and libertines*, 211-218, 220, 226, 227, 302. In januari 1605 werd Bergerus door de kerkeraad aangeklaagd en uiteindelijk ontslagen onder meer omdat hij zonder dat duidelijk was of hij daartoe bevoegd was zieken probeerde te genezen, op financieel gebied onregelmatigheden zou hebben begaan, een collega-predikant had uitgescheiden, 'leugenachtige propoosten' had verspreid en zo verder. Zie Rogge, 'Taurinus', 114,115 en hoofdstuk 9.7.3.
- 115 Reitsma en Van Veen, *Acta* 6, 309, 310, 317. Er staat dat: '*Hij hem al te seer d'oeffeninge van de medicijnen onderneemt ende daerin selfs onbehoorlicke ende superstiteuze middelen gebruyckt, alsmede dat hij al vrij wat ongebonden van tongen is.*' Bergerus beloofde zich te beteren. Ook Van Veen, J.M. Bergerus', 228; Janssen, *Op zoek*, 40, 28 n.10.
- 116 Rogge, 'Taurinus', 116; Van Veen, 'J.M. Bergerus', 228; Evenhuis, *Amsterdam II*, 125 citeert gedeeltelijk Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen*, 805. Zie ook hoofdstuk 9.7.3.
- 117 Medestanders van Bergerus in Utrecht prezen hem de hemel in en volgden hem overal en bezochten zijn diensten in welke kerk hij ook maar preekte. Zie Janssen en Van Toorenenbergen, *Brieven*, 99; Kaplan, *Calvinists and libertines*, 212. De ontslagprocedure verliep ook niet zo gemakkelijk. Enkele hooggeplaatste heren en hun aanhang bleven Bergerus steunen en hij had wel een paar honderd steunbetuigingen ontvangen. Zie Janssen en Van Toorenenbergen, *Brieven*, 252. Brief Werner Helmichius 4 maart 1605.

preken, taalgebruik en omgang met de lidmaten maar ook zijn activiteiten op medisch gebied, waarvan het niet zeker was of hij daartoe bevoegd was, wekten ergernis. Hier kwam nog bij dat hij zich volgens diverse predikanten bezig hield met het uitdrijven van de duivel.¹¹⁸ Een andere geestelijke die zich met het genezen van zieken bezighield was Cornelius Henrici, pastoor te Kuinre en Alkmaar, hij maakte in 1599 daarbij gebruik van de alchemie.¹¹⁹ Het uitbannen van de duivel en het genezen van zieken kwam overigens in die tijd meer voor bij pastoors en predikanten.¹²⁰ In 1611 kwam Bergerus verarmd vanuit Amsterdam in Sittard waar hij tevergeefs probeerde benoemd te worden tot predikant van het dorp Höngen (Hoingen) in Gulik.¹²¹ In 1614 verzocht hij de burgemeesters van Utrecht een attestatie dat hij in 1605 met eer van hen was gescheiden.¹²² Daarna schijnt hij weer naar Amsterdam te zijn gegaan.¹²³ Johannes Bergerus, een onconventionele predikant, medicus en alchemist,¹²⁴ kan belangstelling hebben gehad voor de rozenkruisers en hen als J.B. vanuit Amsterdam in 1615 een brief hebben geschreven.

-
- 118 Janssen en Van Toorenenbergen, *Brieven*, 147; Dusseldorpius, *Uittreksel*, 307,308,326,327; Evenhuis, *Amsterdam* II, 125 (gedeeltelijk); Rodenburg, *Onder censuur*, 223. Brief van W. Helmichius 1602. Zie ook hoofdstuk 9.7.3.
- 119 RA Utrecht, Inv. v.d. archieven bij het metropolitaan kapittel v. Utrecht v.d. Roomsche Katholieke kerk der Oud Bisschoppelijke Clerezie (Oud Katholieke kerk van Nederland). Toegang nr. 24. OBC 273, ingekomen stukken 1599-1600, f. 608-609. Ook *Diarium litterarum* OBC indices 175 en 181. Brief Corn. Hagius (Uitenhage) aan Sasbout Vosmeer te Delft 29 mei 1599 over een schandaal betreffende een dominicaan: "... *et D. Cornelium pastore' Cumdarensis' et Almariae' Alchimia' periculosissima' medicina' exerceret retulit mihi M. Martinus Costerus ...*".
- 120 De Waardt, 'Van exorcisten tot doctores medicinae', 88-114.
- 121 Janssen, *Op zoek*, 40, 29 n.13. Verwijst naar Bockmühl, *Gedenckbuch*, 85 en Bax, *Protestantisme .. Luik .. Maastricht*, 379,380. Bergerus kreeg van de geloofsgenoten nog wel 10 daalders mee.
- 122 Janssen, *Op zoek*, 40, 29 n.14. Verwijst naar Rogge, 'Taurinus', 116 noot. De kerkeraad adviseerde dat hij tevrede moest zijn met het afscheid dat hem in 1605 was gegeven. Bergerus had op 28 oktober 1605 nog een eenmalige subsidie van 200 gulden gekregen. Zie Dodt van Flensburg, *Archief* IV, 341.
- 123 Zie hoofdstuk 9.7.3. In GA Amsterdam was niets over hem te vinden in DTB-registers, indexen op personen, index op *Amstelodamum*.
- 124 Zie hoofdstuk 9.7.3.

3.7 L.V.

L.V. schreef een *Einfältige Antwort, unnd Bittschreiben eines Layen, doch Liebhabers der Weissheit, an die Hoherleuchte Bruderschaft dess Rosencreutzes*.¹²⁵ Het werd geschreven in 1615. Wie zich achter de initialen L.V. verbergt, is niet bekend. Het geschrift beslaat negen pagina's op octavo formaat en werd gedrukt door Johann Bringer in Frankfort en werd ook opgenomen in de *Fama* van 1616 die in Kassel gedrukt werd. Kloss¹²⁶, en in diens voetspoor, Gardner¹²⁷ vermelden dat het *Antwort* eveneens in hetzelfde jaar in Amsterdam verscheen. De naam van de Amsterdamse drukker geven zij niet, het is evenmin bekend waar zich een exemplaar van deze uitgave bevindt. Er is geen duidelijkheid of de eerste druk in Frankfort of Amsterdam geschiedde.

L.V. vangt zijn antwoord aan met: "*Hoherleuchte, weise Herren, und Brüder, dess Rosencreutzes, Ewer Lieb sey mein geringes, jedoch war und wolmeinend gemüht hiermit in aller gebuerender reverentz, kundt gethan*". De *Fama* en *Confessio* had hij na de Frankfurter Paasjaarmarkt van 1615 in handen gekregen en met vlijt en vreugde gelezen. Hij wilde hierop gelijk antwoorden, te meer daar zijn hart en gemoed van jeugd af aan naar dergelijke zaken verlangd hadden. Hoewel de broeders zich blijkens de ondertitel van de *Fama* alleen tot de geleerden en hoofden van Europa richten, is het toch uit de inhoud op te maken dat ze de leken en in het algemeen alle liefhebbers van de ware wijsheid niet uitsluiten. Daar doen ze goed aan, in aanmerking genomen dat Christus, de bron van alle wijsheid, de eenvoudigen niet van zijn broederschap uitsluit en dat diens hemelse Vader de eeuwige zaligheid aan de onmondigen geopenbaard heeft.

L.V. is kennelijk geen geleerde maar heeft toch altijd meer hang naar studie gehad, vooral die van de Bijbel, dan naar wereldse zaken en juist de Schrift wordt door de *Fama* boven alles aanbevolen. Dit boek heeft L.V. in bezit en hij hoopt dat de broeders hem de overige zaken niet zullen onthouden, zodat hij God ook in zijn werken meer zal leren kennen, meer dankzeggen en zijn naasten meer dienen kan. Omdat de orde en broederschap in de eerste plaats de theologie, dat zijn de geestelijke en goddelijke zaken, verkondigt en L.V. zich van jeugd af aan daar mee bezig heeft gehouden, koestert hij een groot verlangen zo spoedig mogelijk persoonlijk met de

125 Ex. Bibl. Ord. v. Vrijm. Den Haag, sign. 210 A 19. Zie Wolfstiegl, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42253.

126 Kloss, *Bibl. d. Freim.*, 2447.

127 Gardner, *Catalogue*, 365.

broeders in contact te treden. Hij zou graag als de geringste in de broederschap opgenomen willen worden. Indien dat niet mogelijk is, zou L.V. graag als verdediger of zoals de knecht van koning Salomo waardig geacht worden de wijsheid van de broeders aan te horen en de treffelijke werken te zien. De plaats van samenkomst der broeders kent L.V. niet en hij zou daarom wensen dat hij door de engel van het hart, zoals de profeet Habakuk, daarheen gebracht zou worden, zoals Tobias begeleid of door de Heilige Geest geleid. Daarom vraagt L.V. deemoedig zijn persoon niet te versmaden en hem niet als geleerde maar slechts als een liefhebber van de kunst en wijsheid in het getal van broeders of dienaren op te nemen.

Hoewel de wereld en haar bewoners nu zover van eerbied voor God, diens woord en wijsheid verwijderd zijn dat zij het vergankelijke goud boven het onvergankelijke goud en de heilloze begeerte (geiss) boven de Heilige Geest achten en liefhebben, is L.V. al lang haar vijand geworden en verlangt naar een gemeenschap, die naar niets anders dan de eer Gods en de stichting van de naasten streeft, zoals vroeger de kloosters, die echter nu geheel vervallen zijn. Hoewel de broeders goederen en goud in overvloed hebben, zijn ze er niet aan gebonden en doen alsof ze deze niet bezitten. Het is lofwaardig dat ze meester en niet dienaar van de tijdelijke goederen blijven. L.V. wil niet de wereld liefkrijgen, maar deze juist zonder treuzelen verlaten, God en zijn Woord liefkrijgen, zijn werken zonder onderbreking betrachten, Hem daarin dienen en loven. Want hij beschouwt met Paulus het tijdelijke niet alleen als zonder waarde maar als schadelijk tegenover de kennis van Christus. Zijn spreekwoord luidt: God en zichzelf te kennen is de hoogste waarheid, zoals David ook zegt. Want wie God niet kent, die looft hem ook niet want iemand prijzen die men niet kent, is een ijdele vreemde zaak. Door het gebed moet men alles verwerven, door wijsheid moet men het gebruiken en door dankbaarheid moet men het behouden.

Het zal de broeders ongetwijfeld bekend zijn dat vele Zoili en Momi (spotters) spottend over de reformatie spreken en tegen uw *Fama* veel laster (diffama) te berde brengen (aussblasen) alsof de broeders in het presenteren van deze reformatie een onmogelijke zaak voorstaan, die alleen door God volbracht kan worden. Deze hervorming is nodig vanwege "*dess grosen unwesens, so im Lehr, Wehr un Nehrstandt*". Wat de vermeende onmogelijkheid hiervan betreft zegt L.V. dat de broeders zich er niet op roemen dat uit eigen kracht te doen maar in Gods naam net zoals de apostelen allerlei wonderwerken deden. Toch zijn er spotters die niet alleen de met Pinksteren in vele talen gehouden preken van apostelen aan dronkenschap toeschreven maar ook de wonderwerken van de Heer zelf, in het bijzonder de uitdrijving van duivelen, aan de opperste der duivelen toegeschreven hebben. Zulke godslasteringen slaan echter terug op hun eigen kinderen. Christus zelf zegt dat zijn

gelovigen grotere werken zullen doen dan hij gedaan heeft. De mens kan dienen als instrument van God zoals de wonderwerken van de apostelen aantonen en bijvoorbeeld Moses. Wie nu de dienaren Gods zelf, of men moet zeker weten dat ze niet van God zijn, veracht, die veracht God.

Er zijn verder ook spotters die zeggen dat uw uitnodiging niet serieus is en niet van harte gaat. En dat men ook maar van weinigen hoort die op hun verzoek en groot verlangen door u zijn aangenomen. Maar het gebeurt Christus ook wel dat men zegt dat hij, hoewel hij allen roept, niet iedereen bedoelt. Hierop is het antwoord: Hij bedoelt allen die hem zoeken en verder niemand. Hij heeft zijn hemelse maaltijd niet bereid voor degenen, die zich liever met aardse goederen dan met koninklijke paarden bezighouden. Ik (L.V.) echter houd als onwaardige gast uw maaltijd in ere en wil me naar uw uitnodiging graag voegen en mijn akker, ossen en aardse bruid laten varen¹²⁸ en mij u (de broeders), in alles wat goddelijk en goed is, schikken en gehoorzaamheid betrachten en dat hoe eerder hoe beter omdat ik (L.V.) nu nog ongehuwd ben en ik mij zodoende dan naar uw orde kan richten. Als de broeders willen weten waar ik te vinden ben, dit heb ik een goede vriend in Leipzig in het geheim toevertrouwd. Hij komt uit Frankfort aan de Main, hij zal me weten te vinden. Dat kan ook de drukker van dit schrijven. Tenslotte verzoekt L.V. om een kort rond antwoord, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk. Hij had lang gearzeld met het opsturen vanwege de onbeduidendheid ervan. Uiteindelijk had hij het verstuurd vanwege de vriendelijke uitnodiging in de *Fama*. Na nog een bede aan God om hem tot dit hoge werk ("*zu seines Namens Ehr, meiner Seelenseligkeit und meines Nechsten Erbauung*") waardig te maken, besluit hij met "*E.L. getrewer und geneigter Diener L.V.*"

L.V. zou een Nederlander kunnen zijn maar daar is geen zekerheid over te geven.

3.8 L.D.V.Z.

Op 14 december 1624 en nog op een latere datum van die maand schreef de anoniem gebleven L.D.V.Z. vanuit Warmond twee brieven aan dr. Nicolaes Jansz van Wassenaer met het verzoek om deze op te nemen in zijn *Historisch verhael*. In deze brieven, waarover later meer, zet L.D.V.Z. zijn gedachten over de rozenkruisers

128 Dat heeft betrekking op de gelijkenis van de verontschuldigen: *Lucas* 14, 18-20.

uiteen.¹²⁹ Wat de vorm betreft zijn het geen zendbrieven maar toch hoopt de schrijver dat hij een persoonlijk antwoord van de broeders van het rozenkruis zal krijgen. Tegen het einde van de tweede brief valt te lezen: "*Soo en heb ick niet konnen nae-laten bij desen, de Broeders niet alleen t' antwoorden, en daar by te versoecken dat sy heure beloften selfs in persoon willen quyten*".¹³⁰ Deze "*belofte*" wijst op de woorden uit de *Fama* waarin staat dat na een reactie altijd contact zal worden opgenomen door de broederschap, hetzij mondeling of schriftelijk.¹³¹

De identiteit van L.D.V.Z. is ook na archiefonderzoek in Warmond en Leiden in 1962 niet achterhaald kunnen worden.¹³² De Zwitserse onderzoeker Gilly kwam onlangs tot de verrassende conclusie dat de zeevaartkundige Jan Hendrick Jarichs van der Ley¹³³ L.D.V.Z. was¹³⁴.

L.D.V.Z. kende de manifesten, schreef twee brieven ter verdediging van de rozenkruisers en hoopte op contact met hen. Hoe dat afliep is niet bekend.

3.9 Andreas Hoberveschel von Hobernfeld

Andreas Hoberveschel von Hobernfeld, "*Doctor der Medicijne, Liefhebber der Chymische Genees-Konste, den Broederschappe des Roosen-Cruyces salicheyt*" reageerde met *Ontdeckinghe van een onghenoemde Antwoorde op de Famam Fraternalitatis des Rosen-Cruyces, van een Autheur der Hermetischer Medicijn-Konst*

129 Zie hoofdstuk 6.3.

130 Tweede brief van L.D.V.Z. in Wassenaer, *T Achtste deel of t' vervolgh van het Historisch Verhael*, Amsterdam 1625, december 1624, 72.

131 'Fama', 39 in Santing, *Manifesten*, 125.

132 A.G. van der Steur uit Haarlem deed in 1962 voor P. van der Kooij onderzoek naar L.D.V.Z. Van de resultaten van dit onderzoek en de bestudeerde bronnen stuurde de heer Van der Steur een kopie waarvoor hartelijk dank. Brief 11 oktober 1986. Zie ook Van der Steur, 'Aantekeningen rem. gem. te Warmond', 267.

133 Zie hoofdstuk 9.2.6.

134 Gilly, *Texte zur Ausstellung Amsterdam*, nr. 55, 56. Gilly deelde mondeling nog mee dat naar zijn mening Van der Ley zijn twee voornamen Jan Hendrick wegliet, waarna het overblijvende Jarichs van der Ley omgekeerd werd tot L.D.V.J. De letter J werd in de zeventiende eeuw ook als Z geschreven. Zo klopt deze afkorting dus precies.

toegedaan.¹³⁵ Na de titel volgt een korte inleiding die begint met "*De hoogste ende oorbaerlijkste wijsheyt is de kennisse Gods, ende verachtinge syns selfs, nadat men hem selven eerst wel kent*" hetgeen hermetisch aandoet. Hoberveschel was een Boheemse medicus en geschiedschrijver en onder meer lijfarts van keurvorst Frederik V van de Palts.¹³⁶

Het korte geschrift beslaat zeven bladzijden op octavo formaat en is gedagtekend Praag 1 september 1614. Eigenlijk hoort het dus niet in deze opsomming thuis maar er zijn enkele zaken die het vermelden de moeite waard maken. Het origineel is niet bekend; alleen van de Nederlandse vertaling is een afdruk bewaard gebleven die opgenomen is in de Nederlandse *Fama* van 1617. In alle andere uitgaven ontbreekt het stuk. Aangenomen mag dan ook worden dat Hoberveschel hier contacten had; mogelijk heeft hij het zelf vanuit Praag naar de Republiek gestuurd. Wittemans schrijft dat Hoberveschel de *Fama* in het Nederlands vertaalde¹³⁷, hetgeen echter zeer onwaarschijnlijk is. In 1621 vestigde de medicus zich in Den Haag in het gevolg van de uit Praag gevluchte "*Winterkoning*" van Bohemen Frederik V van de Palts en zijn vrouw Elisabeth Stuart. Hoberveschel en andere vertegenwoordigers van de Boheemse standen bedankten in juni van dat jaar de Staten-Generaal via een propositie voor de geboden bijstand.¹³⁸

Uit *Ontdeckinghe* (d.i. bekendmaking, mededeling, openbaring) valt op te maken dat Hoberveschel al eerder, met verzwijging van naam en beroep, een verzoek tot opneming in de broederschap had laten verschijnen, evenwel zonder resultaat. Daarom herhaalt hij nu dat verzoek, maar met vermelding van zijn naam en beroep. Daar de brief van september 1614 dateert en de *Fama* voor het eerst in de zomer van dat jaar in Kassel in druk verscheen, is het aannemelijk dat Hoberveschel de *Fama* in manuscript vorm heeft gelezen.¹³⁹

Om een indruk te geven op welke manier de auteur zijn ideeën aan de broeders uiteenzet, volgt een citaat uit de wat ingewikkeld gestelde maar interessante *Ontdeckinghe*: "*Soo heb ick mijn voor-leden Schrift met desen Brief in de memorie*

135 Opgenomen in de Hollandse *Fama Fraternitatis*. Zie Wolfstiege, *Bibl. d. Freim. Lit.* II, 42232 de laatste twee werken en 42323.

136 Blekastad, *Comenius*, 68, 112, 131, 335, 337, 376, 759; Kunstmann, *Nürnberger Universität*, 114, vermeldt een geschil tussen Petrus Fradelius en Hoberveschel.

137 Wittemans, *Hist. d. Rose Croix*, 53.

138 *Resolutiën der Staten* 5 (RGP 187), 16 juni, p. 182, nr. 1148; 26 juni, p. 192, nr. 1233; 28 juni, p. 194, nr. 1249. Volledige tekst in Odlozilik, *Z Korespondence*, 13-15; Mout, *Bohemen*, 138.

139 Santing, *Manifesten*, 20.

*uwes Broederschaps willen verwerven. Want ick ben met soo groote liefde tot dit niet min profijtelyck als genoechelyck studie [d.i. de geschriften van de rozenkruisers] ontsteken, dat ick van selfs het alderuytgelesenste Collegie des Roosen Cruyces met onvermoeyde zenuwen, sonder eenichsins het verloop des tijds te beclaghē, op het aldervlijtichste pooge toe te spreken. Wie, ontstecken zijnde van het vier des ghesonden oordeels ende oprechticheyts, en soude dese voortreffelijcke ende Godlijcke gave des Almachtigen Gods niet omhelsen, door wiens beleyt, even als door den Vrede-staf Mercurij, de overvloedighe spijs-camer des gheheelen werelts ontsloten wordt ? Hier uyt vloeyt een gheeele Zee van de wetenschappen der Cabale, der Magie ende der Boarchadumie. Hierlanx comt men tot kennisse van de Ladder Jacobs, die van beneden naar boven toe rijsende, van het licht der natueren tot het licht der genaden doet opclimmen. Hierdoor comt men tot de kennisse van den slotel Davids, die ons den toegheseghriden [toegezegelde] Born-put, end dat verborgen Hof open doet. Maer sal yemant segghen, wat is die Ladder Jacobs ? wat is die Slotel Davids, die Born-put, ende dat Hof te segghen ? Die put des levendighen waters is Christus: het Hoff is de mensche na den evenbeelde Godes geschapen, in wiens midden die hooch-glinsterende fonteyne gesticht is, ende haren oorsprongh heeft. Om nu dien so vast toe-gesegelden Born-put te ontsluyten, die door den dreck der Philistijnen verstoppt zijnde, in ons schuyt moet men een vierche en gheestelicke sleutel hebben, die alle dien dreck verbrande ende wech-schaffe. Maer soodanighen slotel en sal niemand crygen dan door een gheduerich ende onophoudend gebedt tot Gode, die de Bau-meester des Hofis is: alsooc door een oeffeninge van op ende af te climmen lanx de Ladder Jacobs. Van op te climmen wanneer hij met het ooge des gedachten eerst hem zelve dan kent, so sal hij oock dengenen kennen, die nergens en wil wonen als in den mensche, daer hij alderbest can gezien worden. Ick meyne Godt sijnen Schapper, welcke is die ware toeghesegelde Fonteyne, die den gesloten Hof besit.*¹⁴⁰

Hier en in de rest van Hoberveschels geschrift worden de begrippen uit dit citaat verder uitgewerkt. Met de toegesloten bornput of fontein, die in de mens gelegen is, wordt Christus of God bedoeld, het hof is de mens en de sleutel Davids (Openbaring 3:7) is het Woord Gods waardoor de toegesloten fontein en de hof geopend worden. De sleutel Davids is God zelf die door Christus in ons woont. Het ging er Hoberveschel dus om dat de innerlijke goddelijke mens weer zijn plaats zou herkrijgen. L.D.V.Z. en Jan Hendrick Jarichs van der Ley verwezen zo'n tien jaar later naar Hoberveschels

140 Hoberveschel von Hobernfeld, "Ontdeckinghe" in *Fama Fraternitatis*, K3 verso (geheel achterin).

Ontdeckinghe en verwerkten deze begrippen (sleutel Davids en fontein) in hun werken.¹⁴¹ Hoberveschel schrijft dan tegen het einde: "*Maer wat sal ick toch meer doen dan allen vlijt aenwenden hoe ick u gheselschap sal moghen geraken te ghenieten ?*"

Morsius¹⁴² en Hoberveschel, die beiden op zoek waren naar de rozenkruisers, waren met elkaar bevriend. Hoberveschel schreef in 1623 te Hamburg in het album amicorum van Morsius: "*Frustra sollicitat Naturae Lumen cui non fulget Superum Numen*" (Tevergeefs zoekt hij naar het licht der natuur voor wie de goddelijke macht niet schittert).¹⁴³ Morsius gaf onder andere een werk van Paracelsus uit. De titel ervan is *Magische Propheceyung Aureoli Philippi Theophrasti Paracelsi*, Philadelphia (d.i. Amsterdam) 1625.¹⁴⁴ Het wordt voorafgegaan door een verzoek gericht aan Hoberveschel door Morsius, onder diens pseudoniem Anastasius Philaretus Cosmopolita¹⁴⁵. Morsius vraagt Hoberveschel hierin niet langer de posthume geschriften van Paracelsus bij zich te houden, maar ze aan het daglicht te brengen, net als de geschriften van Petrus Severinus, een Deense paracelsist, en van hemzelf. *Magische Propheceyung* bevat in de eerste plaats de pseudo-profetie van Paracelsus over de "*Leeuw van Middernacht*".

Hoornbeek bericht dat Hoberveschel uit dezelfde school als de rozenkruisers komt en vermeldt van hem een profetisch werk dat in 1622 in Den Haag verscheen onder de titel: *Hierosolima restituta, sive seculum spiritus sancti igneum. Sub praesentis magnae illius tribulationis quaternarij finem magno lumine, suum accepturum initium: quo etiam minae interitus Bestiae Romanae et Mahumetismi ad Annum futurum 1624 ex Scriptorâ sacrâ recensentur et deducuntur* (Het herstel van Jeruzalem ofwel het vurige tijdperk van de Heilige Geest; onder het grote licht van de enorme huidige ellende zal het einde van de vier rijken zijn begin aanvaarden. Uit de Heilige Schrift wordt

141 Zie hoofdstuk 6.3 en 9.2.6.

142 Zie hoofdstuk 9.3.

143 Schneider, *Morsius*, 91 vermeldt de bijdrage zonder de tekst te geven. Hij geeft als voornaam Anton. Bij navraag dienaangaande bij de Bibliothek der Hansestadt Lübeck -Abt. Wiss. Dienste u. Projekte, Sammlungen und alte Bestände- bleek uit de toegezonden fotokopie dat de voornaam niet als Anton maar als Andreas gelezen moet worden, een transcriptiefout dus. Met dank voor de brief van de Bibl. der Hansestadt Lübeck, dr. Robert Schweitzer, 7 juni 2001.

144 Sudhoff, *Bibliographia Paracelsica. Druckschriften*, nr. 330, p. 539, 540. Ex. Niedersächsische Landesbibliothek in Hannover. Ook in Nordström, 'Lejonet från Norden', 46-51. Vermeld in Edighoffer, 'Lion', 161-189; Blekastad, *Comenius*, 766; Bruckner, *Bibl. Catal. of 17 cent. German books*, 30 nr. 30.

145 *Magische Propheceyung*, A1 (ongepagineerd); Nordström, 'Lejonet från Norden', 46-47; Åkerman, *Rose Cross*, 139, 140.

opnieuw vastgesteld en geconcludeerd dat de verschrikkingen van de ondergang van het Romeinse Beest en van het Mohammedanisme tegen 1624 zal plaatsvinden). Hoornbeek schrijft verder: "In dit geschrift - in de inleiding, opgedragen aan de heren Staten - verraadt de schrijver onmiddellijk zijn Weigeliaanse geest, wanneer hij een onderscheid aanbrengt tussen het geestelijke, het rationele en het zintuiglijk waarneembare licht (lumen mentalis, rationalis et sensualis)".¹⁴⁶ Morhof vermeldt dit werk ook nog in zijn *Polyhistor* en rekent Hoberveschel tot de chiliasten.¹⁴⁷ Uit de titel blijkt dat al, Hoberveschel von Hobernfeld verwachtte namelijk in 1624 het tijdperk van de Heilige Geest. Dat is waarschijnlijk ontleend aan de tijdsindeling van de visionair Joachim van Fiore, gestorven in 1202. Na het tijdperk van de Vader en de Zoon zou volgens hem het laatste tijdvak beginnen; dat van de Heilige Geest. Pausen, priesters en sacramenten zijn dan niet meer nodig want de Heilige Geest wordt dan in de harten van allen uitgestort. In chiliastische kringen werd het ook wel genoemd het derde of gouden tijdperk. De aanduiding van "het einde van de vier rijken" is wellicht ontleend aan wat Nebukadnezar zag in zijn droom in *Daniel 2*. De eerste drie rijken waren in Hoberveschels tijd al lang voorbij maar het vierde zag men als de heerschappij van Rome waarvan de definitieve ondergang spoedig verwacht werd. Het vijfde rijk zou het vierde vermorzelen.¹⁴⁸

Ook kan er nog een medisch-hermetisch werk genoemd worden dat in 1635 in Den Haag van de pers kwam: *Tractatus de peste ex quintuplici ente continens ex fundamentis Hermeticae sapientiae veram pestis anatomiam*.¹⁴⁹ Roberti noemt van Hoberveschel tenslotte nog: *Apocalypsis* waarin deze de *Fama* een magisch-kabbalistisch geschrift noemt.¹⁵⁰ Waarschijnlijk bedoelt hij daar *Ontdeckinghe* mee want zoals gezien betekent *Ontdeckinghe* openbaring (apocalyps).

Eveneens in 1635 op 20 mei ging Andreas Hoberveschel in ondertrouw met jonkvrouw Catharina Pumbeek van (tot) Crabin, die gewoond had op het adellijk huis

146 Hoornbeek, *Summa controversiarum*, lib. VI, 530. Blekastad, *Comenius*, 759 vermeldt de titel eveneens. Een origineel bevindt zich in Gent. Het verscheen in Den Haag bij Arn. Meuris. Vgl. *Catal. Tractaten, Pamfletten enz.* van I. Meulman, bewerkt door Van der Wulp 1, 34, nr. 1810. De collectie Meulman bevindt zich in de UB Gent. Vandaar werd een kopie opgestuurd op 7 november 1996, waarvoor mijn dank.

147 Morhof, *Polyhistor* (1747), Lib. V, Theol., 554.

148 Meeuse, *Toekomstverwachting*, 57. De voorbeelden die Meeuse geeft hebben weliswaar betrekking op een latere periode maar speelden dus al rond 1620.

149 Van der Linden, *De scriptis medicis*, 621.

150 Roberti, *Goclenius Heautontimorumenos* in *Theatrum Sympatheticum*, 391. Voor Roberti zie 5.1.

Burmanna bij Leeuwarden¹⁵¹. Zij was mogelijk lid van het Vlaamse adellijke geslacht Van Pumbeek / Pumbeke uit het Land van Waas. Uit dit huwelijk kwamen de volgende kinderen voort: Johanna (1638), Johannes (1641), een kind waarvan de voornaam niet wordt genoemd (1643) en waarschijnlijk meer. De getuigen kwamen voor een deel uit de kring van de Winterkoning¹⁵².

-
- 151 GA Den Haag fiches ondertrouwen. Hoberveschel wordt hier Haberenvelt genoemd. Deze ondertrouwakte wordt ook vermeld in Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 351 nr. 3156. Hier wordt zijn achternaam als Haverveld geschreven. Met dank aan dhr. C.C. Berg, wetenschappelijk medewerker GA Den Haag, die mij hier op wees. Dit moet Hoberveschels tweede huwelijk zijn geweest. Zie voor Pumbeek: De Wilde, 'De rol van Dirk van Pumbeke', 5-23; Wimersma Greidanus, *Kwartieren Greidanus-Jaeger*, 682, 760.
- 152 GA Den Haag, doopregisters: 1. Johanna van Haberffvelt 13 februari 1639, gedoopt in de Grote kerk. Getuigen de heer secretaris Junijs en(de) Freiling Dorothea van Ruspa. Jacob Junius was secretaris van prins Maurits en daarna van Frederik Hendrik, in juli 1645 is hij gestorven. Zie Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* I, 206 n.3 en verder in de delen 1-4 en 6; Poelhekke, *F. Hendrik*, 135, 138, 559. Dorthea Freiling van Ru(s)pa was waarschijnlijk familie van Václav (Wentzel, Mentzel) Vilém (Wilhelm) Roupovec (R(o)up(p)a) z Roupova, grootkanselier van Bohemen, raad en kamerheer. Hij was een van de vertegenwoordigers van de Boheemse standen die in 1621 de Staten Generaal bedankten voor hun steun. Zie voor hem *Resolutiën der Staten* 5 (RGP 187) nr. 1148, nr. 1233 en index; Mout, *Bohemen*, 125, 131, 138, 176. Freiling kan een verschrijving zijn van Freiin, dat is barones, freule (vrouw of dochter van een Freiherr). 2. Johannes Havervelt 23 juni 1641, gedoopt in de Grote kerk. Getuigen de heer Mauritius, "secretaris van hare Hoocheijt van Bomen (Bohemen), heer Streso ende Dorothea Freiling van Rupa". Th. Mauritius, secretaris van de winterkoning, tekende in 1627 het contract van de duitse en engelse kerk met de Haagse classis. Caspar Streso geboren ca. 1606 in Cöthen (Anhalt), predikant Monster en Ter Heijde 1637 en den Haag 1638, gestorven 1664. Informatie C.C. Berg en Van Lieburg, *Rep. van Ned. predikanten* 1, 242. 3. Haversvelt, voornaam niet genoemd, 6 september 1643, gedoopt in de Kloosterkerk. Getuigen de heer Andreas Reijnsner, jonkvrouw Elisabeth van Werbreiux en jonkvrouw Catharina Cufflers. Zie GA Den Haag fiches dopen. Met dank aan C.C. Berg, die ook op deze dopen wees. Bij de fiches trouwen worden vermeld de ondertrouw van Suzanna Havervelt met Caesar Marsier, weduwnaar, 9 september 1668. Ze trouwen 30 september in de Scheveningse kerk. Albertus Havervelt, soldaat, gaat in ondertrouw met Lijsbeth Jans Hogenstein, 28 februari 1672. Van Albertus worden in de Grote kerk twee kinderen gedoopt: Anna Elisabeth 8 juli 1676 en Maria 18 juni 1679, de moeder was echter Ida Pieloo. Suzanna is waarschijnlijk (wordt vervolgd...)

David le Leu de Wilhelm¹⁵³ noemt Hoberveschel in een brief van 17 september 1642 aan zijn zwager Constantijn Huygens. Hij schreef onder meer: " *Uw broer*¹⁵⁴ *heeft hevige koorts. Dr. Havervelt beweert, dat hij de tinctuur van Cnöffelius kan maken en zal u eene flesch zenden, maar ik twijfel zeer, of het wel dezelfde is. Romph*¹⁵⁵ *zal uw broer bederven zoals hij het mijne vrouw gedaan heeft.*"¹⁵⁶ Andreas Cnöffelius¹⁵⁷ uit de Oberlausitz, "*le grand et merveilleux docteur du Roy de Pologne*",¹⁵⁸ was in 1642 benaderd om Frederik Hendrik die ernstig aan jicht leed te behandelen.¹⁵⁹ Cnöffel had diverse personen in Den Haag, die aan deze kwaal leden, met succes behandeld.¹⁶⁰ Zijn medicijn was het aurum potabile omschreven als "*qui est comme du vin de framboise à l'oeil et au goust plustot friand que desagreceable*".¹⁶¹ Het drinkbare goud was in die tijd een van de belangrijkste alchemistische

152(...vervolg)

dezelfde als de persoon van die naam in de nog te vermelden not. akte uit 1695 in het GA Utrecht.

- 153 David le Leu de Wilhelm, Hamburg 1588-Holland 1658. Studeerde in Franeker en Leiden filosofie en rechtsgeleerdheid, maar legde zich vooral toe op de studie van Oosterse talen. Verbleef geruime tijd te Jeruzalem, Alexandrië en Cairo. Reisde in 1625 opnieuw naar het Midden Oosten. Werd daarna raad van Frederik Hendrik en kreeg zitting als gewoon raad in het hof van Brabant. Zie Van der Aa, *Biogr. woordenboek* XI, 301, 302; Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars*, 185, 186, 211.
- 154 Maurits Huygens, geboren 12 mei 1595, secretaris van de Raad van State, was ernstig ziek en stierf dan ook 24 september 1642. Zie Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 348 nr. 3149.
- 155 Dr. C. Romph of Rumpf. Zie hoofdstuk 9.1.1.
- 156 Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 351 nr. 3156. Met dank aan C.C. Berg, Den Haag, voor deze verwijzing.
- 157 Andreas Cnöffel, gestorven 1658, was lijfarts van Wladislaus IV en later van Johan II Casimir van Polen. Zie Jöcher, *Allg. Gelehrten Lex.* 1, 1977; Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 320 nr. 3080; Hirsch, *Biogr. Lex. der herv. Ärzte* 2, 58.
- 158 Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 310 nr. 3054.
- 159 Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 310 en verder sub voce; *Saumaise et Rivet correspondance*, 327, 328; *Correspondance Rivet et Sarrau* I, 290 - 292; II, 204, 205; III, 272, 273, 278, 287. Krul, 'De stadhouder Frederik Hendrik drinkt vloeibaar goud', 91-95. Het was moeilijk om contact te leggen met Cnöffel, bovendien zag Rumpf in hem een rivaal.
- 160 Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 311, 329, 345, 349; *Correspondance Rivet et Sarrau* III, 272, 278, 280.
- 161 Huygens, *Briefwisseling Const. Huygens* III, 346 nr. 3141.

geneesmiddelen.¹⁶² Frederik Hendrik nam dit middel inderdaad in. Het gaf wel verlichting maar schijnt bij hem toch niet echt geholpen te hebben.¹⁶³ Hoberveschel had dus verklaard dat hij ook deze tinctuur, het aurum potabile, kon bereiden. David le Leu de Wilhelm twijfelde daaraan, maar het lijkt mij gezien het feit dat Hoberveschel een verhandeling schreef getiteld *Elixir Aurum potabile*, dat alleen vermeld wordt in een veilingcatalogus,¹⁶⁴ aannemelijk dat hij daartoe in staat was. Cnöffel tenslotte was onder meer bevriend met J.A. Comenius, J. Dury, J.V. Andreae en M. Hesenthaler.¹⁶⁵

Hoberveschel bleef ijveren voor de Boheemse zaak. J. Dury schreef aan S. Hartlib in juli en augustus 1642 dat Dr. Andreas Hobernfeldt hem verteld had dat er een partij werd opgericht voor de keurvorst in Bohemen.¹⁶⁶ In 1643 ontving Hoberveschel van Hobernfeldt, die nog steeds aan het hof van de ex-koningin van Bohemen in Den Haag woonde, merkwaardige gasten uit India, die in het geheim naar de politieke situatie in Europa informeerden, met name naar de vervolging van de ware gelovigen. Zij waren boden van de "Koning van de opgaande zon" die over achttien koninkrijken regeerde en lid van een "Societas Coronae Equestris Ordinis" was. Deze orde zou een echt "Christian Commonwealth" vormen en concreter zijn dan die van de rozenkruisers. De gezanten stelden een hoog geldbedrag in het vooruitzicht voor de strijd tegen de

162 Bachmann en Hofmeier, *Geheimnisse der Alchemie*, 55-61.

163 *Correspondance Rivet et Sarrau* III, 278.

164 Zie *Catalogus .. librorum J. Elichmanni* (Leiden 1640), libri medici in octavo nr. 89 en 90. Ex. Paris BN. Q 2160, niet compleet. Zie Gruys en De Kooker, *Book Sales Catalogues 1599-1800*, nr. 1585, mf. 2704. Ook in *Catalogus librorum Bibliotheca D. Andreae Riveti* (1657), p. 69, nr. 576. Ex. GA Den Haag, Weeskamerarchief 2351. Zie *Book Sales Catalogues 1599-1800*, nr. 99, mf. 170-172. Voor Johann Elichmann zie hoofdstuk 8.3.9.

165 Blekastad, *Comenius*, 412. Comenius gaf Cnöffel een brief mee naar Holland voor Godefroid Hotton, predikant van de Waalse gemeente in Amsterdam, waarin hij verzocht Cnöffel in contact te brengen met de Amsterdamse arts Franciscus de le Boë Sylvius. Het ging om het veiligstellen van het geheim van de oplossing voor lithiumconcentraties. Zie Rood, *Comenius*, 59.

166 Turnbull, *Hartlib*, 229. Hiermee moet wel Charles Louis, een van de zonen van Frederik V van de Palts bedoeld worden, die in 1649 als keurvorst terugkeerde naar de Palts. De winterkoning stierf in 1632.

Habsburgers.¹⁶⁷ Hoberveschel von Hobernfeld schreef verder twee historische werken, waarin de rechten van Bohemen tegen de Habsburgers verdedigd werden.¹⁶⁸

Na 1647 moet Hoberveschel overleden zijn¹⁶⁹, waarschijnlijk in Den Haag, hoewel dat in de begrafenisboeken niet terug te vinden viel.¹⁷⁰ Wellicht is hij in 1661 met Elizabeth mee terug gegaan naar Engeland en daar gestorven. Een aanwijzing kan de dood van Elisabeth Haberenfeld in Londen zijn, in 1695.¹⁷¹ Zij was mogelijk een dochter of kleindochter. Ook zijn er twee recepten van dr. Havervelt in het omvangrijke handschrift¹⁷² van Augustus Kuffeler, een zoon van dr. Johan Sibertus Kuffeler, die in 1627 met Catharina Drebbel trouwde. Zij was de dochter van de Alkmaarse uitvinder

167 Blekastad, *Comenius*, 337, 338. Verwijst onder andere naar J. Kvačala, *Korrespondence J.A. Komenskeho II*, XXXVIII en XXXIX (Praag 1902), 80-81.

168 A. Hoberveschel von Hobernfeld, *Bellum Bohemicum recensente Andrea ab Habernfeld* (Leiden 1645). Ex. KB Den Haag sign. 224 F 20 en *Ad exceptiones contra Bohemos a Suae Cesareae majestatis Ferdinandi III ad pacificationem publicam Monasteriensem plenipotentario legato, objectatas responsum* (1647). Ded. Domino Oxenstieren Axelson. Zie Blekastad, *Comenius*, 759.

169 Blekastad, *Comenius*, 847.

170 GA Den Haag, fiches begrafenisboeken. Evenmin in M.G. Wildeman, *De grafboeken der Grootte of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage 1620-1830* ('s-Hertogenbosch 1898); J.C. v.d. Muelen, *De registers der graven in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage 1887); W.S. v. S. (W. Snouckaert van Schauburg), 'De grafboeken der Nieuwe kerk te 's-Gravenhage' in: *De Wapenheraut* ('s-Gravenhage 1909, 1910, 1911, 1914) en Sv.E. Veldhuijzen, *Aanvullende index op de grafboeken v.d. Nieuwe kerk 1664-1830* ('s-Gravenhage 1989).

171 De volgende akte GA Utrecht, oud-not. archief, U110a005 (34-4), not. H. van Hees, 4 april 1695, in het frans gesteld, kan indien het om dezelfde familie gaat, een aanwijzing geven voor Hoberveschels vertrek naar Engeland. Suzanne van Haberenfeld, weduwe van Cesar Marche, Gerard baron van Rheede tot Nederhorst, echtgenoot van Catharine Elisabeth van Haberenfeld, zusters en erfgenamen, mede namens Anne Madeleine van Haberenfeld, vragen van vicecomtesse Doursley hun aandeel uit de nalatenschap van hun zuster Elisabeth (van) Haberenfeld, overleden 19 maart 1695 in Londen, te ontvangen.

172 UB Cambridge Ms. 2206 LI.V.8. 'A very good collection of approved receipts of chymical operations, collected by Augustus Kuffeler and Charles Ferrers phylchymist, Anno Domini 1666.' enz. Het bestaat uit vijf delen. Ferrer heeft het in 1690 van A. Kuffeler overgeschreven. Dhr. H. van Onna, Bergen (N.-H.) was zo vriendelijk een kopie van dit handschrift op te sturen, juli 2004, waarvoor dank. Zie ook Jaeger, *Drebbel*, 47, 135-138 en Tierie, *Drebbel*, 35, 36 voor dit handschrift. De recepten zijn: 'An Electuary for the Greene sickness (bleekzucht) by dr. Havervelt' p. 3 (p. 445) en 'Aqua Benedicta nostra or Doctor Havervelts water for Cancers' p. 29 (p. 471).

Cornelis Drebbel die in 1605 naar Engeland was gegaan. Het was overigens moeilijk om meer gegevens over hem te vinden in Den Haag.¹⁷³ Wel werd nog het bericht ontvangen dat de "Nobilitätsakt" van Hobrwaschl von Hobernfeld van 15 juni 1594 zich in Praag bevindt.¹⁷⁴ Het bleek een wapenbrief te zijn voor Albrecht Habrwassl, burger van de oude stad te Praag, die zichzelf en zijn erven von Hobernfeld mocht noemen.¹⁷⁵ Thomas Haberwaschl, koerier van de hoofdpostmeester, had al eerder op 12 september 1569 een wapenbrief uit naam van keizer Maximiliaan gekregen.¹⁷⁶ "Onze" dr. Hobervešl von Hobernfeld kocht op 9 juli 1615 het huis nr. con. 1076a "U Talavašku" (ook "Neues Wirthaus") in de Prager Neustadt voor 1200 Schock Meissnisch voor zichzelf en zijn vrouw Magdalena Skálová von Zhoř. Tenslotte werd al het bezit van dr. Hoberweschel in 1622 door de confiscatiekommissie in beslag genomen en door de Boheemse kamer aan Arnold von Perglas, raadsheer van het hof van appel, verkocht.¹⁷⁷

Over zijn studie viel nog te achterhalen dat hij in 1606 ingeschreven werd als student in de medicijnen te Helmstedt¹⁷⁸ en in 1609 eveneens te Bazel waar hij op 21 november van dat jaar promoveerde tot doctor in de medicijnen.¹⁷⁹ Veel later, op 28 april 1628, werd hij in Franeker ingeschreven als '*Andreas Habberweschell ab Hobernfeldt, Bohemus medicinae doctor vir clarissimus et doctissimus*'.¹⁸⁰ Wellicht had zijn bezoek aan Friesland tot doel contact te leggen met het Friese hof om steun te

173 Niet in GA Den Haag, Inventaris van de archieven van de ambachtsgilden en de bussen nr. 376. Hieruit Register der MRS chirurgijns derzelve knegten, leerlingen 1626-1806 nr. 34. Ook niet in de transportakten en poorterboeken.

174 Brief Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv Wenen, 15 november 1989. Hierop werd naar het Staatliches Zentralarchiv te Praag geschreven, waarna een kopie werd ontvangen. Bestand Česká dvorská kancelář, Hobrwaschl, Nr. 442.

175 Dhr. G. Westenbergh was zo vriendelijk, via een relatie in Praag, mij een transcriptie en vertaling van het Tsjechische origineel te bezorgen.

176 Brief Staatliches Zentralarchiv Praag, 5 april 1990. Verwijst naar Sign. Gubernialurkunde inv. nr. 2430; alte sign. L 11, 1856.

177 Brief Staatliches Zentralarchiv Praag, 5 april 1990. Verwijst naar Tomáš V. Bílek, *Dejiny konfiskací v Čechách* (Die Geschichte der Konfiskationen in Böhmen), (Praha 1882), 147 en Václav Líva, *Berni rula 3, Praská mesta* (Steuerrolle 3, Prager Städte), (Praha 1949), 103.

178 Zimmermann, *Album Acad. Helmstadiensis* I, 187.

179 Wackernagel, *Die Matrikel .. Basel III*, 97, nr. 68, Andreas Hobrwaschl de Hobernfeldt Pragensis.

180 Fockema Andreae en Meyer, *Alb. stud. ac. Franek.*, 83. Er staat abusievelijk Sabberweschell ab Soberenfeldt. In de index staat het wel juist.

krijgen voor de Boheemse zaak. Aan de Friese universiteit schreven zich wel meer Bohemers in, zoals uit het album studiosorum blijkt. Mogelijk heeft hij op deze reis zijn tweede vrouw leren kennen, die zoals gezien bij Leeuwarden woonde en met wie hij in 1635 trouwde.

3.10 Samenvatting Nederlandse reacties

In Nederland reageerde men net als elders op de roep van de rozenkruisersbroederschap. Er zijn echter maar weinig reacties bekend. Genoemd werd de reactie van Paulus de Kempnaer dat echter geen verzoek tot opname van de broederschap is. De brieven van M.B., J.B., L.V., L.D.V.Z. en Hoberveschel von Hobernfeld zijn echter wel geschreven met de bedoeling om contact te krijgen met de rozenkruisers.

3.11 Dirck Volckertsz Coornhert

Paulus de Kempnaer¹⁸¹ schreef: *"Op de algemeyne Reformatie des gantschen werelts door de broederschap des Rozenkruis voorgenomen als doen aller Religien vereenige door Dirck Volckerts Cornhert, door haer famen trompet aen dach gebracht"*. Waarom zou De Kempnaer hier nu Coornhert¹⁸² genoemd hebben? Waarschijnlijk wilde hij hiermee zeggen dat Coornhert al voor de rozenkruisers die reformatie zag als een vereniging van alle religies. Coornhert is interessant, mede omdat de schilder Johannes Torrentius, die voor een rozenkruiser werd gehouden, via Coornherts vrienden H.L. Spiegel en R. Visscher wellicht beïnvloed werd door een aantal van diens ideeën. Coornhert, onder meer graveur, notaris, stadspensionaris in Haarlem, secretaris van de Staten van Holland, adviseur van Willem van Oranje, theoloog, wijsgeer en toneeldichter, wordt een spiritualist, rationalist, erasmiaan, christelijk stoïcijn, irenist, libertijn en volgeling van Franck¹⁸³ en Schwenckfeld genoemd. Hij deelde met de rozenkruisers het streven naar een algemene spirituele kerk voor alle christenen. Van sectarische groeperingen als antinomianen, davidjoristen en

181 Zie hoofdstuk 3.4.

182 D.V. Coornhert, Amsterdam 1522 - Gouda 29 oktober 1590. Zie Bonger, *Coornhert*; BL 2, 78-83; Bonger e.a., *D.V. Coornhert. Dwars maar recht*.

183 Bonger, 'Coornhert en Sebastian Franck', 321-339, noemt sporen van Franck in Coornherts oeuvre.

het Huis der Liefde distantieerde hij zich. Hij was wel eerst een aantal jaren goed bevriend geweest met Hendrick Niclaes, de stichter van het Huis der Liefde, die, evenals Coornhert, rond 1555 zijn toevlucht had gezocht in het Rijnland. Zijn kritiek was in het bijzonder tegen Niclaes gericht, die zich op een gegeven moment voor God zelf hield. Coornhert stond dicht bij Hendrick Jansen van Barrefeld (Hiël), die zich van Niclaes had afgescheiden en hij zou omstreeks 1579 overwogen hebben om zich bij hem aan te sluiten.¹⁸⁴

De kernpunten van Hiëls spiritualistisch-mystieke geloofsovertuiging zullen Coornhert aangesproken hebben zoals dat de mens, die "*een kleyn voncksken der godlicker naturen*" in zich heeft, door "*versakingh*", door het "*ontwesen*" van de "*creature*" tot het wezen van God kan komen. De "*eygenschap*" (het ik) verhindert de eenwording. Hiël had die eenwording bereikt en wist dat het moment was gekomen waarop alle diensten en ceremonieën waren opgehouden.¹⁸⁵ Hiëls *Een geestelyke reize eens Jongelincks na het land van vrede om daar wezentlijk in Godt te leeven* wordt een hermetisch geschrift genoemd.¹⁸⁶ Coornhert had dus ondanks zijn kritiek in bepaalde opzichten toch verwantschap met deze groeperingen, zoals zijn opvatting dat alle uiterlijke vormen van religie slechts van waarde waren als voorbereiding op de ware innerlijke godsdienst en dat er een latente goddelijke kern in de mens aanwezig was. Zijn orthodoxe tijdgenoten bezagen hem met wantrouwen. Reginald Donteclock¹⁸⁷ schreef: "*Dat de Coornhertisten, de nieuwe Pelagianen*¹⁸⁸ *d'aldergrootste secte zijn, met de natuer ende conditie van de Hollanders wel overeenkomende, die gheen werk maecken van religie, niet verre verscheyden van de Franckisten, gheest-drijvers, vrije geesten ende van de grouwelijke secten van H. Niclaes ende D. Joris*".¹⁸⁹ Later noemde de gereformeerde predikant Jacobus Trigland hem "*Een groot ketter en libertijn*" en "*Vreemd van de evangelische leer*".¹⁹⁰ De Utrechter Aernout van Buchel, die als student in 1585 te Parijs bekend raakte met de

184 Bongers, *Coornhert*, 271.

185 Bongers, *Coornhert*, 272, 273.

186 Manusov, 'Hermes, Plantijn en het Huis der Liefde', 357-382.

187 R. Donteclock, Ieper circa 1545 - Delft ? 1611 predikant. Zie *BL 2*, 173-176.

188 Pelagianen naar de Ierse theoloog Pelagius wiens leer in 418 werd veroordeeld. Pelagius was een perfectist. Volgens hem werd Adam sterfelijk geschapen en zijn zonde had het mensdom geen schade gebracht. Zie Bongers, *Coornhert*, 197,198.

189 Bongers, *Coornhert*, 199.

190 Trigland, *Kerckelycke gesch.*, 712.

ideeën van de door het hermetisme geïnspireerde filosoof Giordano Bruno¹⁹¹, schreef kort na Coornherts dood in zijn *Diarium* dat deze "Vernuftige maar conflictueuze man, geboren om tegen te spreken [...] een nieuwe visie op de godsdienst scheen te introduceren" en vermeldde daarbij dat hij "Zeer veel leerlingen en volgelingen had in Haarlem en Gouda, die libertijnen of perfectisten werden genoemd".¹⁹²

Na Coornherts dood waren er nog langere tijd aanhangers van zijn ideeën in Gouda. In 1606, dus zestien jaar na zijn overlijden, hielden Goudse predikanten nog rekening met de 'coornhertisten' door in hun gebeden het woord erfzonde weg te laten in de hoop hen zo voor zich te winnen.¹⁹³ Verder veronderstelde de drukker Jasper Tournay blijkbaar genoeg belangstelling voor Coornhert aangezien hij nog lang na 1590 werken van hem het licht liet zien.¹⁹⁴

Hoewel Coornhert dan geen eigen secte heeft gesticht, had hij wel veel aanhangers¹⁹⁵ van zijn volmaaktheidstheorie. Onder hen Hendrick Laurensz

-
- 191 Van Buchel schreef, hier in franse vertaling: "*Giordano Bruno, de Nole, en Italie, est un professeur plus subtil en philosophie qu'il ne convient à son salut. Il a pris le surnom de Philotheus. Il a publié un traité de mnemotechnie et écrit en italien Gli furori heroici et Il candelaio, comedia.*" Zie Van Buchel, *Description de Paris*, 146; Van Buchel, *Diarium*, V, VI.
- 192 Van Buchel, *Diarium*, 251, geciteerd door Bongers, *Coornhert*, 199. A.v.Buchel, Utrecht 18 maart 1565 - Utrecht 15 juli 1641. Studeerde geschiedenis en rechten, maakte diverse grote reizen, hield zich na enkele betrekkingen, o.a. secretaris van Walrave van Brederode in 1590, bezig met geschiedenis, genealogie, correspondentie voeren en zijn dagboek aantekeningen. Van gematigd katholiek naar overtuigd calvinist. Zie *NNBW* 6, 229-231; *Utrechtse biografieën* I, 35-40; Pollmann, *Another road to God/Een andere weg naar God*.
- 193 Mededeling dr. P. Abels tijdens zijn lezing over de Goudse kerkgeschiedenis voor de historische vereniging Die Goude, 28 april 2003. Naderhand ontving ik van hem de verwijzing naar Tukker, 'Acta van de classis Gouda van 30 juni 1605 tot 4 juli 1606', 72-88 (het gaat in het bijzonder om 4 juli 1606), waarvoor dank. Zie ook Abels, 'Van ketternest tot bolwerk van rechtzinnigheid', 424.
- 194 Abels, 'Spreekbuis voor dissenters [...] Tournay', 224, 227, 230, 232, 238; Abels, 'Van ketternest tot bolwerk van rechtzinnigheid', 424.
- 195 Bongers, *Coornhert*, 197 noemt de predikanten Herman Herberts in Gouda, Hiëronymus Hortensius in Den Haag, Taco Sijbrands in Hoorn, Pieter de Zuttere uit Gent/Rotterdam, en Hendrick Bulckius uit Nieuwpoort en Montfoort en de doper Hans de Ries en zijn vrienden Cornelis Boomgaert, Cornelis Meynaertsz Fabius, Dirck Jacobsz van Montfoort, Jan van Hout en Hendrick Laurensz Spiegel.

Spiegel¹⁹⁶, de bekende letterkundige en koopman in Amsterdam, en Herman Herberts,¹⁹⁷ predikant en spiritualist in Gouda. In 1580 liet Herberts het *Wonderboek* van David Joris herdrukken in Dordrecht bij Jan Canin. Men was er daar zeker van dat hij sympathie had voor de ideeën van Kaspar Schwenckfeld, David Joris en Hendrick Niclaes.¹⁹⁸ In Wezel werd hij later een pelagiaan genoemd.¹⁹⁹ Hij zal Coornhert persoonlijk gekend hebben. Herberts grafsteen met tekst is in de St. Janskerk te vinden.²⁰⁰ Herbold Tombergen²⁰¹, predikant in Gouda van 1598 tot 1618 en geestverwant van Herberts, vertaalde op zijn beurt twee werken van Sebastian Franck. Zij werden in 1611 (herdruk 1617) en 1618 gedrukt voor de boekverkoper Andreas

-
- 196 H.L. Spiegel Amsterdam 11 maart 1549 - Alkmaar 4 januari 1612. Zie *NNBW* 2, 1350-1352; Verwey, *Spieghel*; Fontaine Verwey, 'H.L. Spiegel', 49-53; Bongers, *Coornhert* zie index.
- 197 H. Herberts, Groenlo 1540 of 1544 - Gouda 23 februari 1607. Tot zijn 26^e jaar Cisterciënser monnik in Buurlo, pastoor in Winterswijk en Bocholt. In 1570 afgezet wegens protestantse overtuiging. Hierna predikant in Wezel waar vele Nederlandse ballingen verbleven, vervolgens in Vlaanderen. In 1577 hervormd predikant in Dordrecht daarna in Gouda van 1582-1607. Zie *NNBW* 7, 558-559; *BWPGN* 3, 711; *BL* 3, 178-181; Van den Berg, 'H. Herberts', 20-29; Van der Gouw, 'H. Herberts te Wezel', 61-74.
- 198 Kramer, *E. de Lyere*, 18,49; Bongers, *Coornhert*, 284; *Classicale Acta 1573-1620. Part. synode Zuid-Holland* 1: Classis Dordrecht bewerkt door J.P. van Dooren, 120, 129, 131, 136-145; Van den Berg, 'H. Herberts', 21-22; Zijlstra, 'De bestrijding van de Davidjoristen', 14.
- 199 Van der Gouw, 'H. Herberts te Wezel', 64.
- 200 Er staat onder meer: "*Leert sterven eer ghij sterft. Soo conct ghij sterven als ghij sterft*" Te vinden onder raam no. 25. Vriendelijke mededeling van dhr. R. Bürmann, Bilthoven. Vgl. Bloys v. Treslong Prins, *Gen. en heral. gedenk.* 1, 254 en Van der Gouw, 'H. Herberts te Wezel', 68 met foto van de grafsteen.
- 201 Herboldus (Herbert) Henricxsoon Tomberg, Warburg (Hessen) 1568 - Friedrichstadt (Sleeswijk-Holstein) 5 oktober 1625. Kapelaan bij de luthers in Kettwich later met een eigen gemeente in Ruhrort. Raakte op een reis door Holland zo zeer geboeid door Herberts' *Korte verklaringe over Romeinen 2:28* dat hij contact zocht met hem. Herberts haalde hem als predikant naar Gouda. Zie Walvis/Abels, *Goudsche onkatolijke kerkzaken*, 14-20.

Burier door Jasper Tournay, die nog andere werken van deze duitse spiritualist drukte.²⁰²

Over de volmaaktheidstheorie²⁰³ bij Coornhert is onder meer door B. Becker en H. Bongger uitvoerig geschreven, zodat hier met enkele kernpunten, ontleend aan Bongger, volstaan kan worden. De volmaaktheidsidee gaat uit van de opvatting -en hiermee gaat Coornhert in tegen de idee van de erfzonde- dat het mogelijk is de volmaaktheid nog in dit leven te bereiken. "*Aan ieder mens heeft God 'een voncxken des gemoeds', een kleine afglans van zijn goddelijk licht geschonken en dat blijft in hem. Het was ook in Adam na zijn val gebleven want hij wilde Gods woord geloven.*" Om het vermogen te verkrijgen het goede te doen en het kwade te laten moet de mens wedergeboren worden. Zonder de dood van de oude mens kan niemand het Rijk Gods binnengaan. De wedergeboorte bij Coornhert is geen mystieke aangelegenheid maar niets anders dan dat de mens '*zijn gemoet vindt van godlijcken aert.*' Als hij dat gevonden heeft zal hij het kwade nalaten en het goede doen en daarin ligt de ware liefde. De wedergeboorte, die via een systeem van trappen of staten verloopt waarlangs de mens tot volmaakte wijsheid kan opklimmen, is niet in de eerste plaats een menselijke verdienste maar wordt mogelijk gemaakt door Christus. De wedergeboorte is een geestelijke gebeurtenis, niet op één moment maar "*allencxkens*". Zelfkennis is nodig om zijn staat te weten. Na vier staten of trappen volgt de wedergeboorte; er zijn dan nog drie trappen te doorlopen om de menselijke perfectie te bereiken. De wedergeborene is nog niet volmaakt, hij jaagt ernaar. Coornhert bewees het perfectisme met behulp van Bijbelpaatsen. De kerntekst die hij vaak gebruikte luidt: "*Weest dan gijlieden volmaakt, gelijk uw vader, die in de hemelen is, volmaakt is*" (Mattheus 5:48).

Coornhert vond in zijn laatste twee levensjaren toevlucht in Gouda. Er wordt gezegd dat iedereen die vrijheidslievend, libertijns, vrijzinnig of remonstrants was, daar een veilige haven vond. Voetius schreef: "*De stad van der Goude altijd was geweest het*

202 Kaczerowsky, S. *Franck*, 132 A181 en A182, *Van het Rycke Christi*, 1611 en 1617; Idem, 133 A183, *Een stichtelijck Tractaet van de wereldt, des Duyvelsrijck*, 1618. Abels, 'Spreekbuis voor dissenters [...] Tournay', 249-250 nr 51 vermeldt het werk van 1611 (niet de herdruk van 1617) maar niet Tombergen als vertaler. De uitgave van 1618 wordt bij Abels niet genoemd. Abels, 'Spreekbuis voor dissenters [...] Tournay', 250 nr. 52 staat evenwel niet in Kaczerowsky, S. *Franck*. J. Tournay (Leuven ca. 1560 - Gouda 1635). Zie ook Boots, 'Ghedruckt ter Goude, by Jasper Tournay', 79-95.

203 Lindeboom, *Stiefkinderen*, 273, 274; Bongger, *Coornhert*, 181-199. Zie vooral B. Becker, "Coornhert, de zestiende-eeuwse apostel der volmaaktheid" in: *NAKG* XIX (1926), 59-84.

rattenest ende den dreckwagen van alle ketterijen"²⁰⁴ en de Leidse predikant Festus Hommius noemde Gouda in een brief van 1612 het nest der kettters.²⁰⁵ Maar na de synode van Dordrecht en de wetsverzetting door Maurits op 1 november 1618 kregen de contra-remonstranten het voorlopig in Gouda voor het zeggen. Met de komst van Frederik Hendrik in 1625 kreeg de Goudse magistraat weer meer vrijheid van handelen ten opzichte van de orthodoxen.²⁰⁶

Zou er wellicht een verband bestaan tussen Coornhert en de rozenkruisers? Aangezien zij pas in 1614 algemeen bekend raakten en Coornhert in 1590 sterf is dat niet waarschijnlijk. Toch is er een aantal gemeenschappelijke kenmerken, zoals het irenisme en de mystiek²⁰⁷. Verder blijkt nog eens uit de briefwisseling tussen Coornhert en de met hem bevriende Spiegel in de jaren 1588 en 1589, kort voor zijn dood, dat de volmaaktheidsgedachte (het perfectisme) en ook het neo-platonisme hem beïnvloedde²⁰⁸. De probleemstelling van deze correspondentie was: hoe wordt de mens naar de ziel volmaakt of in Coornherts woorden goddelijk?²⁰⁹ Met deze

204 Briels, *Zuid-Ned. boekdrukkers*, 65-71, cit. uit Duker, *Gisbertus Voetius* 1 (1897), 295. Die uitspraak had Voetius ongetwijfeld van de acta van de hervormde classis Gouda, 16 jan. 1619. Zie Van Deursen, *Bavianen*, 53.

205 F. Hommius in een brief van 29 maart 1612 aan zijn collega Sibrandus Lubbertus over de verhuizing van Conrad Vorstius naar Gouda. Zie Abels, 'Vorstius in Gouda, Het nest der kettters' 9. Verwijst naar Wijminga, *F. Hommius*, 136 n. 3: "*Dicitur Goudam haereticorum nidum commigraturus.*"

206 Zie Boots, 'Het zeventiende-eeuwse Gouda: een nest van kettters', 72-85; Abels, 'Van kettternest tot bolwerk van rechtzinnigheid', 417-454.

207 Melissen, 'Goddelijke mens', 207. Coornhert onderging voor wat betreft het een worden van de ziel met God waarschijnlijk veel invloed van middeleeuwse mystici en hun werken zoals de anonieme *Theologia Deutsch*. De Duitse geestelijke, Johann Arndt, bezorgde er in 1605 een heruitgave van. Arndt wordt wel een "halve" rozenkruiser genoemd (Peuckert, *Rosenkretzer*, 185) maar "hele" is waarschijnlijk beter op zijn plaats (Kloss, *Bibl. d. Freim.*, 2599). Andreae beschouwde overigens Arndt als zijn geestelijke vader en had grote bewondering voor hem. (J. Arndt 1551-1621, superintendent in Celle. Voor Arndt zie onder meer Peuckert, *Rosenkretzer*, 88 e.v.; Blekastad, *Comenius*, 27; Van Dülmen, *Utopie*, 116-123 e.v.; Gilly, 'J. Arndt en de derde reformatie', 92-105). De *Theologia Deutsch* wordt wel in verband gebracht met de rozenkruisers. Nicolaus Hunnius schreef in zijn *Christliche Betrachtung Der Neuen Paracelsischen und Weigelianischen Theology*, Wittenberg 1622, dat de *Theologia Deutsch* de basis was voor de ketterse leer die weigelianen en rozenkruisers uitdroegen. Vgl. Keller, *Reformation*, 472.

208 Melissen, 'Goddelijke mens', 194-218.

209 Ibidem, 204.

opvatting over de ziel van de mens als schakel tussen de natuur en de bovennatuur plaatste Coornhert zich in de kring van de door het hermetisme beïnvloede humanisten als Marsilio Ficino, Pomponazzi en Pico della Mirandola²¹⁰. Uit de laatste brief aan Spiegel blijkt dat volgens Coornhert de volmaaktheid naar lichaam en ziel mogelijk is²¹¹. Tussen Coornherts opvatting over de goddelijke mens en Ficino's filosofie zijn opvallend veel overeenkomsten²¹².

Volgens Coornhert heeft de mens dus de keus "*volgens de natuur*" te leven of vanwege zijn unieke geestelijke grondslag daar boven uit te stijgen en goddelijk te worden. Deze dynamische visie van Coornhert vertoont veel overeenkomsten met de rede *Over de menselijke waardigheid* (dat gezien kan worden als een hermetisch manifest) van Pico della Mirandola uit de kring van Ficino.²¹³ Coornhert vertaalde in het jaar van zijn dood het werk *Alcibiades* van Plato, die hij op de titelpagina een "*godlijk man*" noemde. Hiervoor maakte hij gebruik van de Latijnse vertaling van Ficino. Aldus leerde Coornhert via de geschriften van Ficino en zijn geestverwanten waarschijnlijk de hermetische denkbeelden kennen. Spiegels antwoorden zijn niet bewaard gebleven maar uit de reconstructie van de briefwisseling blijkt dat hij een wat afwijkend standpunt innam. Toch liepen deze niet ver uiteen. Spiegel, de vertegenwoordiger van het platonisch christendom en een stoïcijnse zede, werd eveneens beïnvloed door klassieke auteurs als Boethius, Cebes, Epictetus, Plato, Socrates, de Pythagoreeërs (De gulden verzen) en mystici als Tauler, met wie overeenkomsten zijn te vinden²¹⁴, en Franck. Van Spiegel, die katholiek is gebleven, verscheen in 1614, twee jaar na diens dood, zijn hoofdwerk *Hertspiegel* waarin onder meer de wijsheid van Hermes Trismegistus wordt geprezen.²¹⁵

Resumerend kan gezegd worden dat Coornhert een aantal overeenkomsten had met de rozenkruisers zoals het neo-platonisme, het perfectisme (hierbij valt te denken aan Christian Rosenkreuz), het irenisme, het afwijzen van de erfzonde (vgl. het iudicium van de Leidse theologen, punt 16, Bijlage 4), het afwijzen van allerlei secten, en waarschijnlijk belangstelling voor het hermetisme.

210 Ibidem, 204.

211 Ibidem, 204.

212 Ibidem, 206.

213 Melissen, 'Goddelijke mens', 208.

214 Buisman, *Ethische denkbeelden*, 19, 54 e.v.

215 Ibidem, 47 vers 48.